

B. Weyisow

TÜRKMEN DILI WE SÖZLEÝIŞ MEDENIÝETI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2019

UOK 378:811. 512 + 80

W 49

Weýisow B.

W 49 **Türkmen dili we sözleýiş medeniýeti.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2019.

Kitapda türkmen edebi dili, onuň jemgyýetçilik hyzmaty, funksional stilleri, olarda dil serişdeleriniň ulanylyş aýratynlyklary, edebi normalar, pikiriň dilden we ýazuw arkaly beýan edilişiniň özboluşlylygy we sözleýiş medeniýetiniň talaplary hakda zerur maglumatlar berilýär, talyplaryň amaly başarnyklaryny kämilleşdirmek üçin ýumuşlar hödürlenilýär.

TDKP № 95, 2019

KBK 81.2 (Tür) – 9 ýa 73

© B.Weýisow, 2019.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

SÖZBAŞY

Garaşsyzlyk ýyllary içinde türkmen edebi diliniň jemgyýetçilik hyzmaty has giňedi. Ene dilimiz indi syýasy-publisistik, çeper, ylmy edebiýatlar, resminamalar ýazylyan köp stilli ösen milli edebi dilleriň birine öwrüldi. Sözüň doly manysynda ylym-bilimiň, metbugatyň, medeniýetiň, halk hojalygyny dolandymagyň möhüm serişdesine öwürülen edebi dilimiz indi berkarar döwletimizde bagtyýar halkymyzyň ösen medeni isleglerini doly kanagatlandyrýar.

Häzirki döwürde edebi dilimiziň söz baýlyklaryny, grammatik mümkinçiliklerini sözleşiň maksadyna laýyk ýerlikli ulanmaklyk döwrümiziň derwaýys meselesine öwrüldi.

Geljekki hünärmenleriň öz iş orunlarynda pikirini dilden hem ýazmak arkaly dogry, düşnükli hem täsirli beýan edip bilmek başarnyklary olaryň gönüden-göni sözleşiş medeniýeti boýunça kämilligine baglydyr.

«**Türkmen dili we sözleşiş medeniýeti**» diýlip atlandyrylan bu dersde ýurdumyzda önümçiligiň ähli pudaklarynda alnyp barylýan beýik özgertmeleri mynasyp dowam etdirjek geljekki hünärmenler bolan talyplara ene dilimiziň jemgyýetçilik hyzmaty, funksional stilleri, edebi sözleşiň gepleşik hem ýazuw görnüşleriniň aýratynlyklary, edebi normalar we sözleşiş medeniýetiniň derwaýys meseleleri hakda nazary maglumatlar berilýär.

Talyplaryň öz oý-pikirlerini dilden hem ýazuw arkaly diňleýjä-de, okyja-da düşnükli bolar ýaly logiki yzygiderlilikde edebi normalary gyşarnyksyz berjaý edip, dogry hem täsirli beýan etmekde, dil birliklerini sözleşiň maksadyna görä funksional stillere laýyk ýerlikli ulanmakda amaly başarnyklaryny kämilleşdirmek, olaryň sözleşiş medeniýetini ösdürmek maksady bilen kitapda her temanyň yzyndan soraglar, ýumuşlar berildi, bilimlerini özbaşdak çuňlaşdyrmaklary üçin goşmaça edebiýatlaryň sanawy hödürlenildi.

Kitabyň hilini kämilleşdirmäge ýardam eden tekliplerini aýdan kärdeşlerimize öz hoşallygymyzy bildirýäris.

Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:

*– Biziň dilimiz ähli türkî dilli halklar üçin
düşnükli bolmak bilen, ol öz tebigaty boýunça
dünyäniň esasy dilleriniň hatarynda durmaga
mynasypdyr. Ene dilimizi şeýle derejä çykar-
magyň ýollaryny beýik akyldarlarymyzdan
öwrenmelidiris.*

**«TÜRKMEN DILI WE SÖZLEÝIŞ MEDENIÝETI»
DERSINDE ÖWRENILÝÄN MESELELER.
DERSIŇ MAKSADY WE ÄHMIÝETI**

Türkmen dili türk, azerbaýjan, gagauz, özbek, uýgur, garagalpak, gazak, tatar, başgyrt, gyrgyz, ýakut, hakas, altaý, şor, tuwa... dilleri bilen birlikde türkî diller maşgalasyna degişli edilýär. Ene dilimizde diňe türkî dillere däl, eýsem, altaý dil umumylygyna girýän mongol, manjur, tungus, hatda Amerikanyň, Ýaponiýanyň ýerli ilatlarynyň dillerine mahsus aýratynlyklaryň-da saklanyp galmagy ony dünýäniň iň gadymy dilleriniň biri hasaplamaga doly esas berýär.

Häzirkî türkmen dili Türkmenistanyň döwlet dilidir, türkmen umumyň halk diliniň orfoepik, orfografik, leksik, grammatik jähetten normalaşan iň kämil görnüşidir. Ol çeper, ylmy, syýasy-publisistik edebiýatlar, resminamalar ýazylyan köp stilli, ösen milli edebi dilleriň biri hasaplanylýar.

Gözümüz görmek, gulagymyz eşitmek, dilimiz bolsa geplemek hyzmatyny ýerine ýetirýär. Çekimli we çekimsiz sesleri hasyl etmekde, sözleri aýtmakda, oý-pikirlerimizi beýan etmekde esasy hyzmaty ýerine ýetirýändigine görä sözleşmek, düşünişmek üçin ulanylýan dil serişdeleriniň jemine **türkmen dili** diýlip düşünilýär. Sözleşiş medeniýeti bolsa pikiri dilden aýtmakda we ýazyp beýan etmekde dil serişdeleriniň ulanylyş medeniýeti manysyndadyr.

«**Türkmen dili we sözleşiş medeniýeti**» dersinde türkmen edebi diliniň sözleşiş we ýazuw görnüşleriniň aýratynlyklary, edebi nor-

malar hem-de fonetik, leksik, grammatik serişdeleriň dürli stillerde ulanylyş medeniýeti hakda giňişleýin maglumat berilýär.

«Türkmen dili we sözleýiş medeniýeti» dersiniň maksady talyplaryň ene dilimiziň edebi normalaryny kämil bilmeklerini gazanmakdan, olarda dil serişdelerini maksada laýyk ýerlikli ulanmak, öz oý-pikirlerini sözleýiş medeniýetiniň talaplaryny berjaý edip, dilden hem ýazmak arkaly anyk, düşnükli we täsirli beýan etmek başarnyklaryny kemala getirmekden ybaratdyr.

Sözleýiş medeniýeti edebi dilimiziň gepleşik we ýazuw görnüşlerinde dil birlikleriniň ulanylyşynyň maksadalaýyklygyny, edebi normalaryň gyşarnyksyz berjaý edilmegini, pikiriniň anyklygyny, beýan edilişiniň zygiderliligini, diňleýjä (okyja) düşnükli, täsirli bolmagyny talap edýär.

Sözleýiş medeniýeti boýunça soňky ýyllarda Türkmenistanyň YA-synyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň Sözleýiş medeniýeti bölüminiň işgärleri tarapyndan makalalar ýygyn-dysynyň birnäçesi neşir edildi.

Döwür geljekki hünärmenler bolan talyplaryň ene dilimiziň edebi normalaryny, söz baýlyklaryny, grammatik mümkinçiliklerini, stil aýratynlyklaryny düýpli özleşdirmeklerini, dil serişdelerinden ýerlikli peýdalanmaklaryny hem-de sözleýiş medeniýetiniň talaplaryny gyşarnyksyz berjaý etmek başarnyklaryny talap edýär.

Dil milletiň ruhy keşbiniň aýnasy bolsa, sözleýiş medeniýeti milletiň medeni derejesiniň görkezijisidir. Sözleýiş medeniýetiniň talaplaryny düýpli özleşdirmek we olary gyşarnyksyz berjaý etmek her bir ýokary bilimli hünärmeniň jana-jan borjudyr.

Edebiýatlar

- Sözleýiş medeniýetiniň aktual meseleleri. – Aşgabat. Ylym, 1980.
- Türkmen sözleýiş medeniýeti boýunça oçerkler. – Aşgabat. Ylym, 1981.
- Türkmen sözleýiş medeniýetiniň käbir meseleleri. – Aşgabat. Ylym, 1988.
- Täçmyradow T. Türkmen diliniň sowet döwründe ösüşi we normalanyşy. – Aşgabat. Ylym, 1984.

Soraglar we ýumuşlar

- **Türkmen dili we sözleýiş medeniýeti** diýip nämä düşünýärsiňiz? Soňky ýyllarda sözleýiş medeniýetine ünsüň güýçlenmeginiň sebäbi näme?
- **Sözlemek edebi we sözleýiş medeniýeti** düşünjeleriniň tapawutly taraplaryny düşündiriň.
- Sözleýiş medeniýeti boýunça neşir edilen ýygyndylarda seredilen meseleleri öwreniň.

1. Sözlemek edebi hakydaky halk pähimlerini göçüriň we manylaryny düşündiriň.

Sözüň azy ýagşy, aşyň – duzy.

Ýagşy söz ýylany hinden çykarar, ýaman söz – gylyjy gyndan.

Ýerini bilip sözleseň, ýüzüň nury dökülmez.

Dil bilene destmaýa, dil bilmeziň ömri zaýa.

2. Göçüriň. Görnükli söz ussady Magtymgulynyň sözleýiş edebine bolan garaýşyny aýdyp beriň.

Öňüň gara, yzyň gözle,
Hoş sözüň diý, gahryň gizle.
Sözläbilsen ýagşy sözle,
Halk ýamanyň bizarydyr.

* * *

Magtymguly, ýangyl, öçgöl,
Ýa lal otur, ýa dür saçgyl.
Bir guýruksyz itdir, gaçgyl
Nesihat ýokmaýan ärdem...

* * *

Jahanda aňlardan aňlamaz kändir.
Bilmezler beladyr, bilenler jandyr.
Ol ýigitler adam tilli haýwandyr
Söz aňmasa hem ygrary bolmasa...

* * *

Magtymguly, ýalan-ýaşryk sözleme,
Nogsanyň içinden haýyr gözleme.
Egisgil derdiňi, diýgil, gizleme,
Il-ulusdyr dosty-ýary ýekäniň...

HÄZIRKI TÜRKMEN EDEBI DILI TÜRKMEN UMUMYHALK DILINIŇ NORMALAŞAN KÄMIL GÖRNÜŞIDIR

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

– Biziň baý, şahyrana dilimiz bar. Bu biziň halkymyzyň kalbynyň baýlygyndan, şahyranalygyndan habar berýär; çünki dilde milletiň kalby ýaşaýar. Dil halkyň milli durkunyň, ruhy ýaşayşynyň, arzuw-telwaslarynyň, örtmeleriniň, duýgularynyň beýanydyr.

Türkmen dilinde sözleşýändigimiz üçin bize türkmenler, ýurdumyza Türkmenistan diýilýär.

Fonetikamyzdaky asyl uzyn çekimliler, palatal, labial singarmozizm, leksikamyzdaky altaý dilleri bilen umumy bolan azyndan 8-10 müň ýaşly sözler, grammatikamyzdaky köplük, deňşlilik, düşüm, zaman, ýöňkeme kategoriýalarynyň aňladylyşyndaky umumylyklar ene dilimiziň örän gadymydygyndan habar berýär. Türkmen dili genetik taýdan türki diller maşgalasynyň oguz dilleri toparyna deňşli edilýär. Ol ata-babalarymyzyň durmuş tejribesini, akyl-paýhasyny, milli özboluşlylygyny özünde saklaýan, biziň medeni derejämizi görkezýän gymmatly çesmedir.

Dil biliminde **şiwe, halkyň ýönekeý gepleşik dili, edebi dil** düşüňjeleri tapawutlandyrylýar. Häzirki türkmen dili kyrk töweregi şiweden dörän bir ajaýyp çemene meňzeýär. Şiwelerimiziň hemmesine, bolmanda aglabasyna häsiýetli dil birlikleri edebi norma hökmünde saýlanyp alynýar. Hemmeler tarapyndan ykrar edilen, ulanylyşy kadalaşdyrylan, işjeň ulanylýan dil birlikleri edebi norma hasaplanylýar.

Türkmen edebi dili söz ussatlary tarapyndan işlenen, dil birlikleriniň ulanylyşy taýdan normalaşan türkmen umumy halk diliniň iň kämil nusgasydyr. Ol dil birlikleriniň ulanylyşynyň normalaşandygy we dürli mazmundaky edebiýatlaryň ýazylýandygy taýdan şiwelerden-de, ýönekeý halk gepleşiginden-de düýpli tapawutlanýar.

Edebi normalar, olaryň kämilleşişi taryhy kategoriýa bolup, ol halkyň jemgyýetçilik durmuşy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Türkmen edebi diliniň jemgyýetçilik hyzmaty, diýmek, onuň normalanyşy-da hemme döwürde birmeňzeş bolmandy. Meselem, XVIII-XIX asyr türkmen şahyrlary edebi dilimizi halkyň janly gepleşigine ýakynlaşdyryp, çeper edebiýatyň dilini nusgalyk derejesine göterip-diler, ýöne merkezleşen döwletiň bolmandygy sebäpli, edebi normalarymyz kämil däl, olaryň berjaý edilişine-de döwlet gözegçiligi ýokdy (Seret: *Täçmyradow T. Türkmen sözleýiş medeniýeti we onuň häzirkî ýagdaýy* //Türkmen sözleýiş medeniýeti boýunça oçerkler. – Aşgabat. Ylym, 1980, 9-njy sah). XX asyrdaky türkmen diliniň döwlet dili hukugyna eýe bolup, jemgyýetçilik hyzmatynyň giňelmegi bilen edebi normalarymyzyň kämilleşdirilişi-de, olaryň berjaý edilişi-de döwlet gözegçiligine alyndy.

Edebi normalar ene dilimiziň öz içki ösüş kanunlaryna hem-de halk köpçüligi tarapyndan nusgalaryň (wariantlaryň) haýsysynyň işjeň ulanylýandygyna görä saýlanyp alynýar. Şiwelerimizde tapawutly aýdylýan dil birlikleriniň edebi dilde ulanylýan görnüşleri edebi norma hasaplanylýar. Edebi normalaryň gyşarnyksyz berjaý edilmegi bolsa sözleýiş medeniýetiniň esasy talabydyr.

Orfoepik norma sözleriň edebi dilde dogry aýdylyş normasydyr.

Sözleriň dogry aýdylyş normalary dil biliminiň orfoepiýa (grekçe *orfo* – dogry, *epos* – söz) bölümünde öwrenilýär, orfoepik sözlüklerde görkezilýär (Seret: *Türkmen diliniň orfoepik sözlügi*. – Aşgabat. Ylym, 1978).

Orfoepik normalar bellenişde dilimiziň öz ösüş kanunlaýyklyklaryndan hem-de häzirkî döwürde haýsy aýdylyşynyň has ýörgünliliginden ugur alynýar.

Çekimli sesleriň uzyn-gysga, inçe-ýogyn, dodaklandyrylyp-dodaklandyrylman, çekimsizleriň açyk, dymyk, zarply-süýkeş, apikal-dorsal, assimilleşdirilip-assimilleşdirilmän, sesleriň artdyrylyp, düşürilip, orunlary çalşyrylyp iki hili aýdylyşlary, hatda söz basymynyň nädogry goýlup aýdylmagy-da sözleriň manysyna, sözleýiş medeniýetine ýaramaz täsir edýär.

Orfografik norma dil birlikleriniň edebi dilde dogry ýazylyş normasydyr.

Sözleriň dogry ýazylyşy dil biliminiň orfografiýa (grekçe *orfo* – *dogry*, *grafiýa* – ýazýaryn) bölümünde öwrenilýär, okuw kitaplarynda düşündirilýär, orfografik sözlüklerde ýazylyp görkezilýär (Seret: Türkmen diliniň orfografik sözlügi. – Aşgabat. TDNG, 2016).

Orfografiýa grafika bilen baglanyşykly. Gadymy we orta asyrlarda ata-babalarymyz oguz, uýgur, arap elipbiýlerini ulanypdyrlar. XX asyrdada ilki jeditçe, soň latyn, kiril, Garaşsyzlygymyzy alanymyzdan soň ýene-de latyn harplarynyň esasynda düzülen täze türkmen elipbiýine geçildi. Türkmen bilim heýatynyň türkmen imlasy hakda 1923-nji ýylda kabul eden karary, Türkmenistanyň Birinji ylmy konferensiýasynyň edebi dil, adalga hem imla dogrusynda çykaran kararlary (1930), Türkmen edebi diliniň reformasy hakynda Türkmenistanyň Birinji lingwistik gurultaýynyň rezolýusiýalary (1936) soňra Türkmenistanyň Ikinji lingwistik gurultaýynda kämilleşdirilýär, onda punktuasiýa meselelerine-de garalýar (Seret: Türkmen bilim heýatynyň türkmen imlasy hakdaky karary. //«Türkmen ili» žurnaly, 1928, № 5-6, 51-57 s.; Türkmenistanyň Birinji ylmy konferensiýasynyň edebi dil, adalga hem imla dogrusynda çykaran kararlary. – Aşgabat, 1930; Türkmen edebi diliniň (orfografiýasynyň) reformasy hakynda Türkmenistanyň Birinji lingwistik gurultaýynyň rezolýusiýasy. – Aşgabat, 1936; Türkmen edebi diliniň orfografiýasy we punktuasiýasy barada TSSR-iň Ikinji lingwistik gurultaýynyň rezolýusiýalary. – Aşgabat, 1955).

Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýynda edebi dilimiziň orfografik normalary bellende, esasan, 4 sany ýörelgeden (prinsipden) ugur alnypdyr.

1. Morfologik ýörelge. Bu ýörelgä görä sözdäki asyl hem affiksalar morfemalar aýdylyşy ýaly däl-de, asly saklanyp ýazylýar. Meselem: *işsek, uşsak, orok, saşly, Gelli* däl-de, *içjek, uçjak, orak, saçly, Geldi...*

2. Fonetik ýörelge. Fonematik ýazuwda her fonema üçin aýratyn harp alnýar we sözler eşidilişi ýaly däl-de, fonemalar boýunça ýazylýar. Fonemanyň wariantlary ýazuwda görkezilmelýär.

3. Differensial ýörelge. Aýry-aýry manylary aňladýandyklaryna görä tikmek-dikmek, bitin-bütün ýaly sözleriň iki görnüşi-de ýazylýar.

4. Taryhy ýörelge. Bu ýörelgä görä sözleriň öňki taryhy ýazylyşy üýtgewsiz saklanylýar.

Türkmen diliniň orfografik kadalarynyň esasylyry şulardyr:

1. Asyl we ýasama düýp sözleriň ýazuw düzgüni.
2. Goşma sözleriň ýazuw düzgüni.
3. Alynma sözleriň ýazuw düzgüni.
4. Goşulmalaryň ýazuw düzgüni.
5. Baş harplaryň ýazylyan ýerleri.

Leksik norma leksik birlikleriň: sözleriň we durnukly söz düzümleriniň ulanylyş normasydyr.

Durmuşda ýüze çykyan özgerişler bada-bat diliň sözlük düzüminde öz beýanyny tapýar, täze sözler ulanylyşa girse, käbir köne sözler işjeň ulanylyşdan çykýar. Meselem: geçen asyryň 70-80-nji ýyllarynda-da işjeň ulanylan *samolyot, student, ekzamen, zaçýot, sekretar* ýaly köp sözler indi edebi norma hasaplanylmaýar.

Häzirki türkmen edebi diliniň leksik normalary, olaryň aňladýan manylary düşündirişli sözlüklerde berilýär. (Seret: Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. – Aşgabat. TDNG, 2016).

Grammatik norma söz toparlarynyň, olaryň söz ýasaýjy, şekil ýasaýjy, üýtgediji goşulmalarynyň ulanylyş we sözlem düzüliş normasydyr. Grammatik normalar hem üýtgewsiz däl.

Meselem:

Maňa sen ýar gerek, özge gerekmez (Nesimi).

*Asla seni **görmemişem**, dildarym (Magtymguly).*

*Gelen yük ýazdyryp geçip **baradyr** (Magtymguly).*

*Dowzah meni **ýakabilmez, ýanyp men** ataşlarňa (Mollanepes).*

Goşgy setirlerindäki grammatik kategoriýalaryň aňladylyşyny häzirki türkmen edebi dilinde norma hasaplamak bolmaz.

Häzirki türkmen edebi diliniň normalary grammatika boýunça okuw kitaplarynda, gollanmalarynda beýan edilýär.

Edebi dilimiziň orfoepik, orfografik, leksik, grammatik normalarynyň gyşarnyksyz berjaý edilmegi sözleýiş medeniýetiniň esasy talabydyr.

Edebiýatlar

- Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýynyň rezolýusiýalary. – Aşgabat, 1955.

- Täçmyradow T. Türkmen diliniň sowet döwründe ösüşi we normalanyşy. – Aşgabat. Ylym, 1984.
- Türkmen diliniň orfoepiýasy we gysgaça orfoepik sözlük. – Aşgabat. Ylym, 1967.
- Türkmen diliniň orfografik sözlügi. – Aşgabat. TDNG, 2016.
- Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. – Aşgabat. TDNG, 2016.

Soraglar we ýumuşlar

- Türkmen edebi dili, şiweleri, halkyň ýönekeý gepleşigi adalgalarynyň aňladýan manylaryny düşündiriň.
- Edebi normalar – taryhy kategoriýa diýilmegine nähili düşüňýärsiňiz?
- Edebi normalary oňat özleşdirmegiň we olary gyşarnyksyz berjaý etmegiň sözleşiş medeniýeti üçin derwaýyslygyny düşündiriň.

3. Teksti okaň. Şiweleri we ýönekeý halk gepleşigini edebi dilden tapawutlandyran aýratynlyklary aýdyp beriň.

Eger üns beren bolsaňyz, türkmen aganyň miras ýaýlasynada «Öliň sargydy ýaly» diýen aýtgy bardyr. Ol, öliň, ýagny merhumyň iň soňky sargydy – tabşyrygy.

Ony ýogalanyň hossarlary, aňrujy mümkinçiligi bolsa, hökman gep-gürrüňsiz ýerine ýetiräýmeli. Çünki ol gitsegelmeze gidýän gör-güliniň iň soňky tutaýmaly sözi. Ýöne käte uzadan ýeriňe eliň-goluň ýetmän, tüýüňi çeynemeli halatlaram bolaýýar. Ana, şonuň ýaly pursatlarda ýer gaty-da, gök yryklyk magallaklap, aradan çykan pahyryň sargydy galybermezmi amala aşman. Onda-da danabaş gojalarymyz gysylyp-gowrulaýmaz. «Wah, göwnüňizden aýlanaýyn. Bar aýdylana bossan bitýän bolsa, ozalybetinde «Öliň sargydy özi bile» diýen gep dörejekmi, jan ini?!» diýşine, najadyny görüp, ýagdaýyna görä bolup ugrar (*Ümür Esen*).

4. Derwüş sypatynda türkmenleriň arasyna gelen Armini Wamberiniň ata-babalarymyz hakdaky ýatlamalaryny göçüriň. Tekstiň düşnükli bolmagynda edebi normalaryň berjaý edilmeginiň ähmiýetini düşündiriň.

Dünýäde türkmen halky ýaly myhmansöýer millet ýok. Türkmenler öz Watany bolan Orta Aziýada erkin ýaşaýarlar, kim myhman bolup barsa-da, gaşlaryny çytman, güler ýüz bilen myhman alýarlar. Türkmenleriň bu myhmansöýerligini söz bilen düşündirmek kyn.

Asyl türkmenler ýüzlerinde ýürekleri görnüp duran nurana halk. Olar aldawçylyk diýen zadyň nämedigini bilmeýärler. Ajy hem bol-sa, olar hakykaty gowy görýärler. Bir işi haýyş etseň, ol ähli işini möhümdigine seretmezden taşlap, saňa kömekleşer, ýok diýen zady bilmeýärler. Olaryň bir geň tanslary bar.

Aýallary erkeklerden gaçmaýarlar. Türkmen gelin-gyzlary şeýle bir owadan halylary dokaýarlar, haýran galaýmaly, aýdym diňlemegi gowy görýärler. Aýdym aýdýan adama «bagşy» diýýärler.

Toý, ýas günlerinde hem ulanýan käbir döp-dessurlary bar, ol döp-dessurlar beýleki musulman halklarda ýok, türkmenleriň ol döp-dessurlarynyň köklerini yzarlasaň, münýyllyklara siňip gidýär (*S. Hydyrow*).

EDEBİ SÖZLEÝİŞ WE ONUŇ GÖRNÜŞLERİ

Dil özara berk kanuny baglanyşykda bolan dil birliklerinden: fonemalardan, morfemalardan, sözlerden, söz düzümlerinden, sözlemlerden ybarat çylşyrymly sistemadyr. Iň kiçi dil birligi bolan fonemalar many tapawutlandyrmak (signifikatiw), morfemalar many aňlatmak, sözler, söz düzümleri atlandyrmak (nominatiw), sözlemler pikir aňlatmak, ýagny kommunikasiw hyzmaty ýerine ýetirýärler. Gutarnykly oý-pikiri aňlatmak üçin fonemalar birleşip, sözleri, sözler söz düzümlerini, olar sözlemleri hasyl edýärler.

Biz bir-birimiz bilen sözlemler arkaly sözleşýäris. **Söz, sözlem, sözlemek, sözleýiş** asyldaş adalgalardyr. **Sözleýiş** dil birlikleriniň ulanylyşy manysyndadyr. **Edebi sözleýiş** bolsa edebi dilimiziň orfoepik, orfografik, leksik, grammatik normalary berjaý edilen sözleýişdir.

Müňýyllyklaryň dowamynda kemala gelen türkmen umumy-halk diliniň iň kämil görnüşi bolan häzirki türkmen edebi dili özüniň jemgyýetçilik hyzmatyny iki görnüşde: gepleşik hem ýazuw dili görnüşlerinde ýerine ýetirýär.

Başgaça aýdanymyzda, ösen edebi dillerde edebi sözleýişni iki görnüşi bolýar:

1. Pikiriň dilden beýan edilýän gepleşik görnüşi.

2. Çeper, publisistik, ylmy, resmi edebiýatlar ýazylýan ýazuw görnüşi.

Bular dil birlikleriniň ulanylyşy taýdan tapawutlanýarlar. Meselem, pikiriň diňleýjä düşnükli bolmagy üçin edebi sözleýişni orfoepik normalarynyň gyşarnyksyz berjaý edilmeginiň, täsirli bolmagy üçin sözleýişni depgininiň haýal-tizliginiň, sesiň pes-belentliginiň, intonasiýa, söz basymy, fraza basymy, säginme ýaly fonetik serişdeleriň, beden hereketleriniň, mimikanyň ähmiýeti uludyr.

Pikir ýazuw arkaly beýan edilende, ýagny edebi sözleýişni ýazuw görnüşinde tekstiň haçan, nähili ýagdaýda, kim tarapyndan okaljakdygy, okyjynyň taýýarlyk derejesi belli bolmaýar. Şoňa görä munda hemme agzalary ýerbe-ýer bolan doly sözlemler ulanylýar. Pikiriň täsirliligini güýçlendirmek üçin dil birlikleri maksada laýyk saýlanyp-seçilip alynýar, ýerlikli ulanylýar, tekstiň üstünde telim gezek täzedan işlenilýär, kämilleşdirilýär.

Görşümüz ýaly, edebi sözleşýň bu iki görnüşiniň her biriniň özüne mahsus özboluşly aýratynlyklary bar. Pikir dilden beýan edilende gerekli dil birliklerini saýlap-seçmäge pursat bolmaýar.

Pikir ýazuw arkaly beýan edilende mimika, hereketdir fonetik serişdeler ulanylmaýar, ýöne pikiri diňe döwürdeş okyjylara däl, geljekki nesillere-de düşnükli hem täsirli bolar ýaly edip ýetirmekde dil birliklerini saýlap-seçmäge, tekstiň üstünde isledigiňçe işlemäge, kämilleşdirmäge mümkinçilik bolýar.

Pikir dilden aýdylsa-da, ýazuw arkaly beýan edilse-de, edebi normalaryň gysarnyksyz berjaý edilmegi hem-de dil birlikleriniň sözleşýň maksadyna laýyklykda ýerlikli ulanylmagy hökmandyr.

Edebiýatlar

- Türkmen sözleşiş medeniýeti boýunça oçerkler. – Aşgabat. Ylym, 1981.
- Dürs ýazuwyň we edebi aýdylyşyň käbir meseleleri. – Aşgabat, 1982.
- Sözleşiş medeniýetiniň aktual meseleleri. – Aşgabat, 1980.

Sorag we ýumuşlar

- Edebi sözleşýň görnüşlerini düşündiriň.
- Edebi diliň normatiwligi diýip nämä düşüňärsiňiz?
- Edebi sözleşşe bildirilýän talaplary aýdyp beriň.

5. Okaň. Edebi sözleşýň gepleşik we ýazuw görnüşleriniň dil aýratynlyklaryny düşündiriň.

Bir adamyň ady Eşek eken. Ol oglanka bu ada onçakly üns bermändir, ulalyp, öýli-işikli bolanyndan soň welin, adyny halaman ugrapdyr.

Ahyry adamlary maslahata çagyryp, özüniň Eşek adyny halamaýandygyny, başga bir at dakmaklaryny haýyş edipdir. Ýaşulular geňeş edip, adyna Kürre dakypdyrlar.

Ol: «Adymy üýtgetdiler!» diýip begenip, aýalyna buşlapdyr.

– Nämä at dakdylar?

– Eşek adymy aýryp, Kürre dakdylar.

Aýaly bu ada begenmändir.

– Haý, işi gaýdan, Kürre bolsaň, bir ýyldan ýene öňki eşekligiň bolar-da... – diýipdir.

6. Göçüriň. Gepleşigiň tekstde berlişine üns beriň, ýazuw kadasyny düşündiriň.

Bir gezek Pyhy Taganyň aýaly kädili palaw bişiripdir. Şol mahal gelen myhman nahary görüp, öý eýesine degmek isläpdir:

- Pyhy aga, kädinem iýerlermi, ol samsyk edýändir.
- Sen gorkma-da arkaýyn iýiber, doga samsyga zat kär etmez.

7. Göçüriň. Edebi sözleýşiň ýazuw görnüşiniň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

Gündogar bilen Günbatary birikdiren bu mukaddes ýoluň Ýewraziýa yklymynyň ykdysadyýetiniň pajarlap ösmeginde uly paýy bolupdyr. Esasan hem, ýoluň ugrunda ýerleşen ýurtlaryň ykdysady kuwwaty beýleki ýurtlaryňkydan göz-görtele tapawutlanypdyr.

Türkmen topragy halklary birleşdirýän Beýik Ýüpek ýolunyň esasy çatrygynda ýerleşenligi üçin, münlerçe ýyllaryň dowamynda adamzadyň ählumumy ösüşinde uly ähmiýete eýe bolup gelipdir. Merw, Ürgenç, Dehistan, Nusaý, Abiwerd, Amul ýaly ylmyň, medeniýetiň ojaklary ýerleşen türkmen topragy açyşlaryň, oýlap tapyşlaryň we ösüşiň mekany hökmünde dünýäniň köp künjeginde giňden tanylypdyr («*Garagum*» žurnaly).

EDEBI SÖZLEÝŞIŇ GEPLEŞIK GÖRNÜŞINIŇ (PIKIRIŇ DILDEN BEÝAN EDILIŞINIŇ) AÝRATYNLYKLARY

Pikiri dilden aýtmagyň *ikiçäk gepleşik* hem *köpçülik öňündäki çykyş* görnüşleri bar.

Ikiçäk gepleşik gepleşýänleriň biriniň beýlekisine gönükdirilen sözleýşidir. Ol bir wagtyň özünde sözleýän we diňleýän adamyň arasynda bolup geçýändigini (dialog häsiýetlilik), oý-pikiriň dilden beýan edilýändigini, gepleýäniň diňleýji bilen ýüzbe-ýüzdügi bilen tapawutlanýar. Sesiň belent-pesligi, gepleýşiň tiz-haýallygy, intonasıya, logiki basym, pauza, ýüz, göz, beden hereketleri pikiriň dilden aýdylyşynyň täsirçililigini artdyryýan, ony ýazuw dilinden tapawutlandyryýan aýratynlyklardyr.

Hal-ahwal soraşylanda, iş-güýç, täzelikler hakda pikir alşylanda dil birlikleriniň has ýerliklisini saýlap-seçmäge pursat bolmaýar. Munda ýönekeý halk gepleşigine häsiýetli sözleriň, warwarizmleriň ulanylyşy, edebi normalaryň berjaý edilmeýän halatlaryna-da duş gelinýär.

Gepleşik, adatça, salamdandan, ýüztutma sözden başlanýar. Magtymguly Pyragynyň pederi Döwletmämmet Azadynyň: «Özüňden ulyny ataň, kiçini botaň (köşegiň) saýgy!» diýşi ýaly, ýüzlenilýän kişi ýaşy uly nätanys adam bolsa, oňa *aga, daýy, daýza*, tanyş bolsa, *Aman aga, Aşyr kaka, Myrat daýy, Gözel eje, Sona daýza*, deň-duş bolsa, *dogan, dost*, ýaşkiçi bolsa, *inim, jigim* ýaly sözler bilen ýüzlenilýär. Çagalara-da *guzym, köşegim, ballym* diýip ýüzlenýäris.

Gepiň alyssa-ha *söhbät* diýilýär, üçünji adamyň gepi edilse, *gybat* bolýar. Gep-gybat türkmeninde halanylmaýan ýaramaz gylyk hasaplanylýar. Gürründeşiňiň aýdanlaryna üns bermezlik, sözünü bölmeklik hem medeniýetsizlikdir.

Ikiçäk gepleşikte dil birlikleriniň ulanylyşynda hem käbir aýratynlyklar bar. Ýaşyna, wezipesine garamazdan, hormat bilen *sen* däl-de, *siz* diýlip ýüzlenilýär. *Sen gel* däl-de, köplük sanda *siz geliň* diýilýär.

Hepdäniň günleri *ýekşenbe, duşenbe, sişenbe, çarşenbe, anna, şenbe* däl-de, *birinji gün, ikinji gün, üçünji gün, dördünji gün, bäşinji gün, altynjy gün, dynç (bazar) günü* diýlip atlandyrylýar.

Wagtyň aňladylyşynda hem käbir aýratynlyklar bar: *9 sagat 30 minut* däl-de, *10-uň ýary*, *film sagat 22-de başlanýar* däl-de, *agşam 10-da başlanýar* diýilýär.

Gepleşikde *ýazzyrma (ýazdyrma)*, *gellik (geldik)*, *işşek (içjek)*, *mennen (menden)*, *meň (meniň)*, *oglonloň (oglanlaryň)*, *okaýa:s (okaýarys)*, *gy:zlammyz (gyzlarymyz)*, *ba: (bar)*, *dä: (däl)*, *ysport (sport)*, *turis (turist)*, *aýlow (aýlaw)*, *derňöw (derňew)*, *ors (rus)*, *tuzur (turuz)*, *ygla (ylga)* ýaly assimilýasiýa, akkomodasiýa, sesleriň düşürilip, artdyrylyp, orunlaryny çalşyryp aýdylyşyna ýygy-ýygýdan duş gelinýär. Ýöne sözleriň şular ýaly ýazylyşyndan tapawutly aýdylyşy düşünişmekde kynçylyk döretmeýär.

Edebi dile häsiýetli bolmadyk dialektizmleriň, wulgarizmleriň, warwarizmleriň, argotizmleriň ulanylmagy düşünişmezlik döredip biler. Olar sözleýiş medeniýetine ýaramaz täsir edýärler.

Köpçülik önündäki çykyşlar hem pikiriň dilden beýan edilişiniň özboluşly bir görnüşidir. Köpçülik önündäki çykyşlar-da dürli-dürli bolýar: önümçilik bilen baglanyşykly çykyşlar, wagyz-nesihat, öwüt-ündew häsiýetli çykyşlar, talyplaryň önündäki leksiýalar, ylmy konferensiýalardaky çykyşlar... Bular maksady, mazmuny, diňleýjileriň düzümi taýdan-da biri beýlekilerden düýpli tapawutlanýar.

Köpçülik önündäki çykyşlara önünden taýýarlyk görülýär: maglumatlar oňat öwrenilýär. Pikiriň düşnükli hem täsirli bolmagy üçin zerur bolan dil birlikleri maksada laýyklykda saýlanyp-seçilip alynýar. Mysal üçin, wagyz-nesihat çykyşlarynda diliň çeperçilik serişdelerinden, nusgawy şahyrlaryň eserlerinden peýdalanylsa, resminamalarda anyk faktlar, ylmy çykyşlarda görnükli alymlaryň garaýyşlary getirilýär.

Ediljek çykyşyň meýilnamasy düzülýär we teksti ýazylýar.

Diňleýjileriň dykgatyna ýetirilmeli gymmatly maglumatlary unutmazlyk hem-de pikir yzygiderliligini saklamak üçin ediljek çykyşyň tezisini taýýarlamak, tezisler boýunça çykyş etmek maslahat berilýär.

Diňleýjiler, adaty, goşma sözlemlere düşünişip ýetişmeýärler, şoňa görä tekst okalman, pikir ýönekeý, gysga sözlemlerde beýan edilse, has düşnükli hem täsirli bolýar.

Ýazuw boýunça okalyp edilen çykyşlaryň täzirliligi pes bolýar. Diňleýjileriň oňat düşünmekleri, zerur maglumatlary belläp ýetişmekleri üçin çykyşyň mazmuny gysga sözlemlerde, ýeterlik deliller bilen sada dilde düşündirilýär, çykyşyň maksadyna laýyklykda dil birliklerinden iň ýerliklisi öňünden saýlanylyp-seçilip alynýar. Jümlede sözler erkin tertipde ýerleşdirilýär, nygtalýan sözler logiki basym bilen aýdylýar.

Çykyş edýäniň öz pikirini täsirli beýan etmegi onuň söz baýlygyna, sinonimlerden, diliň çeperçilik serişdelerinden ýerlikli peýdalanyp bilşine, sözleýiş ussatlygyna-da bagly.

Çykyşyň üstünligi köp derejede çykyş edýäniň taýýarlygyna, edebi normalary oňat bilşine, dil birliklerini, çeperçilik serişdelerini çykyşyň maksadyna laýyk saýlap-seçip ýerlikli ulanmak, diňleýjileriň ünslerini çekmek we temany düşnükli beýan etmek başarnyklaryna baglydyr.

Köpçülik öňündäki çykyşlarda edebi dile girmeyän sözleriň: *dialektizmleriň, wulgarizmleriň, warwarizmleriň, argotizmleriň; neme, düninim...* ýaly sözleriň, *dogrymyzy aýtsak, gönimizden gelsek* ýaly söz düzümleriniň, *GDA, BMG...* ýaly gysgaltmalaryň ulanylmagy sözleýiş medeniýetini peseldýän nogsanlyklardyr. Gysgaldylan sözleriň dolulygyna aýdylmagy gerek.

Edebiýatlar

- Çaryýewa O., Çaryýewa O. Dilewarlyk sungatynyň taryhy we esaslary. – Aşgabat, 2014.
- Weýisow B. Ylmy barlaglaryň esaslary. – Aşgabat, 2010.

Soraglar we ýumuş

- Pikiriň dilden beýan edilişiniň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz?
- Ikiçäk gepleşik we köpçülik öňündäki çykyşlaryň nähili aýratynlyklary bar?
- Edebi sözleýişniň gepleşik görnüşinden (pikiriň dilden aýdylyşyndan) edilýän talaplary aýdyp beriň.

8. Okaň. Edebi sözleýişniň dialog görnüşiniň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

– El bilen ekerler, dil bilen orarlar. Bil, näme?

- Öýdeçimi, düzdeçi?
- Öýdeçi.
- Iýilýämi, içilýär?
- Ruhy iýmit.
- Bilmedim.
- Ýurt ber!

* * *

- Jany bar-da, gany ýok. Bil, näme?
- Öýdeçimi, düzdeçi?
- Düzdeçi.
- Janlymy, jansyz?
- Janly.
- Bilmedim.
- Bilmesen, ýurt bermeli.

9. Göçüriň. Köpçülik öňündäki öwüt-ündew häsiýetli çykyşyň dil aýratynlygyny düşündiriň.

Akylly adamlar miweli daragt mysalydyr. Adamlar oňa hormat-sarpa goýýarlar, ymtylýarlar, ýüreklerine aram-karar tapýarlar. Akylsyzlar bolsa, munuň tersine, miwesiz daragt ýaly. Ol adamlar ilin gözüne ýek görünýär, halaýanam, olara ymtylýanam ýok. Beýle daragtlary çapyp, oda atýarlar.

10. Göçüriň. Köpçülik öňündäki dilden çykyşyň leksiýa görnüşiniň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

Muhammet Musa al-Horezminiň doly ady – Abu Abdyllah Muhammet ibn-Musa al-Horezmidir. Parsça ýazylyşy ýaly oňa al-Howarizmi diýip hem ýüzlenipdirler. Görnükli alym Ýewropada Algoritmus ady bilen bellidir.

Abu Abdyllah Muhammet ibn-Musa alymyň adynyň künýe görnüşi, al-Horezmi bolsa onuň nisbesidir.

EDEBI SÖZLEÝIŞIŇ ÝAZUW GÖRNÜŞINIŇ (PIKIRIŇ ÝAZUW ARKALY BEÝAN EDILIŞINIŇ) AÝRATYNLYKLARY

Ýazuw dili edebi sözleýşiň okyjylara niýetlenen görnüşidir. Ýazuw dörali bári pikiri, toplanan bilimleri sesýetimden uzaklara, geljekki nesillere ýetirmegiň esasy serişdesi bolup gelýär.

Gadymy ata-babalarymyz piktografik (şekil), ideografik ýazuwlardan peýdalanan bolsalar, häzirki döwürde fonemalaryň her biri üçin aýratyn harp alnan fonematik ýazuw ulanylýar. Intonasiýa, pauza... ýaly fonetik serişdeler bolsa punktuasiýa belgileri arkaly aňladylýar.

Baş we setir harplar, olaryň basmaça we ýazmaça görnüşleri, dil biliminiň **grafika**, dürs ýazuw kadalary **orfografiýa**, dyngy belgileriň ulanylyşy bolsa **puntuasiýa** bölümlerinde kadalaşdyrylýar. Pikiri ýazyp beýan etmekde juda zerur bolan bu kadalar yazuwyň esasyňy düzýär.

Häzirki türkmen edebi diliniň ýazuw görnüşi halkymyzyň medeni isleglerini doly kanagatlandyrýar. Onda çeper, publisistik, ylmy edebiýatlar, resminamalar, iş kagyzlary ýazylýar.

Mazmun hem grammatik taýdan baglanyşykly sözlemlerden düzülen sözleýiş birligi bolan tekstler maksady, gurluşy, dil serişdeleriniň ulanylyşy taýdan tapawutlanýarlar. Olar beýan etme, suratlandyрма, pikir ýöretme häsiýetli bolýarlar.

Beýan etmede bolup geçen wakalar, hadysalar yzygiderlikde gürrüň berilse, suratlandyrmada predmetler, olaryň esasy alamatlary, hil-häsiýetleri, boluş ýagdaýlary suratlandyrylýar. Sebäp-maksat gatnaşyklary anyklanylýan ylmy tekstler pikir ýöretme häsiýetli bolýarlar. Pikir ýöretmede öňe sürülýän pikirler anyk faktlar getirilip delillendirilýär we netijä gelinýär.

Tekstleriň haçan, näçe wagtdan, kim tarapyndan okaljakdygy belli bolmaýar. Şoňa görä tekste okyjylaryň dogry düşünmekleri üçin edebi dilimiziň leksik, grammatik, stilistik, orfografik, punktuasion normalarynyň gyşarnyksyz berjaý edilmegi hökmandyr.

Ýazuw dilinde diňe sözleriň, goşulmalaryň ýerliksiz ulanylmagy däl, sözlemde sözleriň geliş tertibiniň bozulmagy, ýekeje harp

ýalňyşy, hatda dyngy belgileriň goýluşynda goýberilen säwlikler hem pikiriň ýoýulmagyna getirip bilýär.

Sözleýiş medeniýeti tekstiň her sözünüň, her sözleminiň üstünde telim gezek işlemegi, tekstiň maksadyna görä dil serişdelerini saýlap-seçmegi, teksti kämilleşdirmegi, ylmy hem edebi taýdan oňat redaktirlemegi talap edýär.

Biz – geljekki hünärmenler, öz iş orunlarymyzda ene dilimiziň baýlyklaryny, grammatik mümkinçiliklerini sözleýşiň maksadyna laýyklykda ýerlikli ulanmagy başarmalydyrys.

Edebiýatlar

- Nepesow G. Türkmen diliniň stilistikasy. – Aşgabat, 2012.
- Täçmyradow T. Türkmen diliniň sowet döwründe ösüşi we normalanyşy. – Aşgabat. Ylym, 1984.

Soraglar we ýumuş

- Dil birliklerini sözeýşiň maksadyna laýyklykda ýerlikli ulanmak diýip nämä düşüňärsiňiz?
- Pikiriň ýazuw arkaly beýan edilişiniň nahili görnüşleri bar?
- Edebi normalaryň gyşarnyksyz berjaý edilmeginiň zerurlygyny düşündiriň.

11. Hormatly Prezidentimiziň «Älem içre at gezer» romanyndan alnan bölegi okaň. Mazmunyny dilden aýdyp beriň. Edebi sözleýşiň ýazuw görnüşiniň aýratynlyklaryny düşündiriň.

Mugallym çagalara terbiýe berýärkä özüniň adaty bir adamdygyny unudyp, hakyky mugallym bolmalydyr. Hakyky mugallym ädamkärçiligiň çür başyna çykmarydyr. Sapaga gelen mugallym okuwçylaryň gözüne ýönekeý adam bolup däl-de, hakyky jadygöý bolup görünmelidir.

Onuň durmuşynda, maşgalasynda hem kynçylyklar, çözmese kyn meseleler ýüze çykyp biler. Belki-de, hut häzirki pursat şol meseleler ony basmarlaýandyr we şol zerarly ýüregi agyryýandyr... Emma ol sapaga giren dessine, öz aladalaryny ýadyndan çykarmalydyr we güler ýüzli, hoşgöwün, mähirli mugallym bolmalydyr. Başgaça bolmaga onuň haky-hukugy ýokdur. Ol ähli aladalaryny mekdep gapysynyň

daşynda galdyryp gelmelidir we diňe şundan soň sapak geçýän otagyňa girmelidir.

Eger-de mugallymyň ilkinji sözlerinden soň çagalar tijenip, dykgat berip, başlanan pursatdan hoşal bolsalar, onda sapagyň başlanyşygowy diýmek bolar. Sebäbi çagalar söýgüli mugallymlary bilen duşuşdylar. Emma onuň ýüzünde tukatlygyň alamatlary bar bolsa, onuň agzyndan çykýan sözler itden gorkanyňky ýaly başly-barat, hereketleri gowşak, jansyz bolsa, gowusy, sapaga barmaly däl. Sebäbi onuň ilkinji aýdan sözlerinden, hereketlerinden okuwçylar onuň ýagdaýyny aňarlar, öňki bolşunyň ýoklugyny görerler. Onsoňam, eger-de mugallym okuwçysyny bir gezek aldadygy, soň ol mugallyma hiç haçan ynanmaz. Sapakda boş haýbaty ulanmak bolmaz, öz ynanmaýan zadyň hakynda gürrüň bermeli däl, berýän gürrüňiňe ynanmazlar.

Mugallym hemişe intizar garaşylýan adam bolmalydyr. Eger-de saglyk ýagdaýy zerarly mugallym şol gün sapagyna gelip bilmedik bolsa, okuwçylaram muňa şatlanyp baýramçylyk etseler, onda ol mugallym hökmünde sagalmanam biler.

12. Göçürin, edebi normalaryň berjaý edilişine üns beriň. Edebi sözleşişň ýazuw görnüşinde edebi normalaryň gyşarnyksyz berjaý edilmeginiň zerurlygyny düşündiriň.

Edebi tahallusy Ýan bolan Wasiliý Ýançewskiý türkmen topragynyň çyn aşygy eken. Şöhraty äleme dolan trilogiýany ýazan adamyň dabany XX asyryň başlarynda türkmen topragyna degipdir. 1902-nji ýylyň 14-nji ýanwarynda Hazaryň Gündogar kenaryna – Zakaspiý oblastyna patyşa hökümetiniň emeldary bolup gelse-de, ol bu ýurduň pajygaly geçmişini çeper söze geçiren şöhratly ýazyjy bolup yzyna dolanypdyr.

Onuň eserleriniň gymmaty ölmez-ýitmezdir. Ýazyjynyň galamyndan çykan eserleriň ählisi hem tutuşlygyna türkmen topragy, bu ýurtda bolup geçen pajygaly hem şöhratly taryh, gaýduwsyz, hemişe erkinligi küýsän, mukaddes topragymyza betpällik bilen ayak basan duşmanlar bilen «Ser bereris, ýer bermeris» diýip, dönüp-dönüp söweşen eždatlarymyz, bu mekanyň tebigatynyň gaýtalanmajak gözelligi hakdadyr (*G. Orazgulyýew*).

13. Göçürin. Tekstiň maksadyny anyklaň we onda leksik serişdeleriň ulanylyş aýratynlygyny aýdyp beriň.

Hurma

Miwäniň narynç reňki onuň düzüminiň beta-karotine baýlygyn-dan habar berýär. Ol gözüň görüş ukybyna oňyn täsir edýär. Miwe-däki A witamini gyşda bedeniň kesellere garşy göreşijilik ukybyny artdyrýar. Bulardan başga-da hurma ýoda baý miwe bolup, ol merkezi nerw ulgamyna haýyrly täsir edýär, galkan görnüşli mäziň işini kada-laşdyrýar. Hurma adamy dartgynlylyk ýagdaýyndan oňalyly kada ge-tirip, keýpiňi çaglaýan miwedir. Ol möwsümleýin sussupesligi aýyr-ýan tebigy serişdedir. Günde ýlen 2-3 sany hurma gan basyşynyň beýikligini düşürip kadalaşdyrýar.

14. Göçürin, çeperçilik serişdeleriniň maksada laýyk ulanylyşyny düşündi-riň.

Kitap üýşürýär-de birgiden polky,
Jeňsiz azat edýär ummasyz halky.

* * *

Her bir sahypasy misli bir aýna,
Dünýäni görkezer açan ynsana (*R. Gamzatow*).

EDEBI DİL, EDEBI NORMA WE SÖZLEÝİŞ MEDENIÝETI

Dil biliminde *şiwe*, *umumy halk dili*, *edebi dil* düşünjeleri tapawutlandyrylýar.

Şiweler umumy halk diliniň düzüm bölekleridir. Mundan mün ýyl ozal ensiklopedik alymlar Abu Reýhan Biruny iman getiren oguzlara ir eýýamlarda türkmen diýlendigini, Mahmyt Kaşgarly öz meşhur sözlüğünde oguzlar – türkmenlerdir diýip, oguz taýpalarynyň 22-siniň tagmalaryna çenli jikme-jik ýazyp gidipdir.

Türkmen dili oguz asyly gadymy türki dilleriň biridir. Häzirki türkmen dili 40 töweregi gülden jemlenen ajaýyp çemene meňzeýär. Onda gadymy oguz diliniň köp aýratynlyklary oňat saklanýar.

Şiwelerimizde *kelin* (gelin), *tört* (dört), *pyçgy* (byçgy), *çylka* (jylka), *suýuk* (suwuk)... ýaly fonetik aýratynlyklara-da, *hemsaya* (goňşy), *inek* (sygyr), *höjek*, *tana* (göle)... ýaly leksik aýratynlyklara-da, *alor*, *alýo(r)*, *alýe*... ýaly grammatik aýratynlyklara-da düş gelinýär. Şiwe aýratynlyklary ýönekeý halk gepleşiginde ulanylýar, olaryň ulanylyş gerimi çäkli bolýar, şiweleriň ýazuw görnüşi bolmaýar.

Ata-babalarymyzdan galan ruhy mirasy: atalar sözi – nakyllary, eposlary, dessanlary, nusgawy şahyrlarymyzyň eserleriniň dilini belli bir şiwä degişli etmek mümkin däl. Olar türkmen umumy halk diliniň nusgalarydyr.

Halkyň umumy diliniň kemala gelmeginde geçen asyrlarda söz ussatlarynyň, aýratynam, bagşylaryň uly iş bitirendiklerini bellemek gerek.

Beýik söz ussady Magtymguly Pyragy we onuň edebi mekdebini dowam etdiren nusgawy şahyrlarymyz şiwelerimiziň aglabasyna mahsus dil birliklerini saýlap-seçip ulanmak bilen öňden gelýän ortalık kitaby dili öz halkymyzyň janly gepleşigine ýakynlaşdyryp, türkmen umumy halk diliniň kemala gelmegine, normalaşmagyna, onuň milli edebi dile öwürilmegine uly goşant goşupdyrlar.

Edebi dil bellibir şiwäniň däl-de, umumy halk diliniň söz ussatlary tarapyndan timarlanyp, dil birlikleriniň ulanylyşy taýdan normalaşan in kämil görnüşidir.

Medeni taýdan ösen halklarda edebi dil özüniň jemgyýetçilik hyzmatyny iki görnüşde – edebi sözleýiş hem-de ýazuw dili görnüşlerinde ýerine ýetirýär. Pikir dilden aýdylsa-da, ýazyp beýan edilse-de, edebi normalaryň berjaý edilmegi hökmandyr. Normatiwlik edebi diliň esasy aýratynlygydyr. Ol şiwelerdenem, halkyň ýönekeý gepleşiginden-de dil birlikleriniň ulanylyşynyň normalaşandygy bilen tapawutlanýar.

Edebi normalar taryhy kategoriýadyr. Başga halklar bilen ykdysady, syýasy, medeni gatnaşyklarymyz hem-de halkymyzyň etnik düzümindäki özgerişler sebäpli dürli döwürlerde edebi dilimiziň daýanç dialektlerinde-de, edebi normalarda hem üýtgeşmeler ýüze çykypdyr.

XX asyrdaky edebi dilimiziň meseleleri ylmy esasyda öwrenilip, şiwelerimiziň aglabasyna mahsus bolan, has işjeň ulanylýan dil birlikleri edebi norma hökmünde saýlanyp alyndy, edebi dilimiziň orfopik, orfografik, leksik, grammatik, stilistik normalary kesgitlenildi, degişli sözlükler neşir edildi. Edebi normalaryň berjaý edilişi döwlet tarapyndan berk gözegçilikde saklanýlar.

Häzirki türkmen edebi dili ösen, köp stilli milli edebi dilleriň biridir. Berkarar döwletimizde radio-telegeleşikler, medeni çäreler, bilim ulgamynda okuwlar, edara-kärhanalarda iş dolandyryş edebi dilimizde alnyp barylýar. Çeper, publisistik, ylmy edebiýatlar, okuw kitaplarydyr gollanmalar, iş kagyzlary, resminamalar edebi dilimizde ýazylýar.

Sözleýiş medeniýeti pikiri dilden aýtmakda-da, ýazyp beýan etmekde-de dil birliklerini edebi normalara hem-de sözleýişni maksadyna laýyklykda ýerlikli ulanmaklygy talap edýär. Sözleýiş medeniýetiniň talaplarynyň gyşarnyksyz ýerine ýetirilmegi bolsa döwrüň talabydyr.

Edebiýatlar

- Türkmen edebi diliniň orfografiýasy, terminologiýasy, punktua-siýasy barada TSSR-iň II lingwistik gurultaýynyň rezolýusiýalary. – Aşgabat, 1955.
- Täçmyradow T. Türkmen diliniň sowet döwründe ösüşi we normalanyşy. – Aşgabat. Ylym, 1984.

Soraglar we ýumuş

- Edebi diliň şiwelerden näme aýratynlygy bar?
- «Edebi dil» we «sözleşiş medeniýeti» adalgalaryna nähili düşüňýärsiňiz?
- Türkmen diliniň edebi normalary haýsy sözlüklerde görkezilen?
- Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýynyň edebi dilimiziň orfografiýasy, punktuasiýasy, terminologiýasy baradaky kararlaryny özleşdiriň we aýdyp beriň.

15. Okaň. Ýönekeý halk gepleşigine häsiýetli aýratynlyklary, dialektizmleri, warwarizmleri aýdyp beriň.

- Aý, sakaldaş, sen özi prontda näçe ýyl bolduň?
- Üç ýyl.
- Aý, meňkä gullugum alty ýyla dagy bardy. Men-ä uruşdan soňam üç ýyl ýaly gulluk etdim.
- Aý, hawa-da, o wagtlar bizi çalşar ýaly derekli oňlan galdymy diýsene! Aý, Jumadurdy jan, biziň o görenlerimizi häzirki ýaşlara aýtsak ynanmaýalaram.
- Aý, özi, olara-da mollumlary şo zatlary öwredýänden boryly. Aý, o hupbatlyklary, gowusy, görenem biz bolaly, eşidenem.
- Onyň-a dogry, sakaldaş, o dowzahy urşy ýokardakyň özi ynsan ogluna görkezmesin, ha-aw.
- Dokuzynjy maýam-a ýetip gelýä. Senem şonda ideýändirler-ä?
- Aý, tüweleme, Arkadagymyzyň jany sag bolsun, urşa gidenleň sylag-hormatyny ýetirýä. Ýolbaşçylaryň bizi gözden salmazlygyny talap edýä. Aňrybaşy pensiýasyny bolsa bize berýä. Günemamyz, Hudaýa şükür, gaty oňat. Ine, şonuň üçribem obamyzyň haýsy üýşmeleşine barsak, törden orun görkezýärler. Ana, şo ýeňiş günem her ýylda arçynlykdanmy, mekdepdenmi, garaz, idäp durlar.
- Sende-hä birneme ordyn-medalam bardyr?
- Aý, Hudaýa şükür, bar. Meň özi şo ýeňiş gününde geýýänje kassumym bar. Şonda ýaňky jäjejiklerem taýyn, dakylgyja. Çakylyklara onsoň şojagaz kassumymy geýip baraýýan.
- Şonda sözem berýälermi?

– Hawa, sözem berýäler. Menem şonda şol dowzah kysmy, aýbygadymyň bir wakajygyny gürrüň berýän (*B. Myradow*).

16. Okaň, halk döredijilik eserleriniň türkmen umumy halk diliniň kemala gelmegindäki ähmiýetini düşündiriň.

Gadym zamanda bir syçanjyk ýaşar eken. Ol pişik görmän, iýip-içip, mes bolup öz ýanyndan: «Men indi pişik bilen güýç synanyşsam hem, ondan kem galmasam gerek» diýip samrapdyr. Onuň bu sözleri çölde gezip ýören bir ýabany pişigiň gulagyna ilýär. Ol syçanjyk duýman durka, arkasyndan gelýär-de, onuň bilinden tutup, gysyp başlaýar. Jany bokurdagyna gelen syçanjyk gyssanjyna:

Eý, hanym-a, eý, hanym,
Ýuwaş gys, çykdy janym.
Çola ýer diýp aýdypdym,
Sen ýokmukaň öýdүpdim

– diýip, zarynlap ýalbarypdyr. Emma bu sözler pişigiň gulagyna-da ilmeýär, syçany lak-luk atýar.

Ine, şu ertekiden soň «Dil – bela, diş – gala» diýen atalar sözi döräpdir.

Atalar sözi, nakyllar haýsydyr bir anyk rowaýatyň, hekaýatyň ýa-da ertekiniň esasynda dörän jümlelerdir.

17. Göçüriň. Häzirki türkmen edebi diliniň ýazuw görnüşindäki tekstde sözleýiş medeniýetiniň talaplarynyň berjaý edilişini aýdyp beriň.

Gadymy döwürden başlap, alymlaryň we taryhy şahsyýetleriň goýan ýazgylaryna salgylansaň, türkmenleriň hemişe milli mertebäni, adalatlylygy, lebzihalallygy, ýaşy ula bolan sylag-sarpany, parahatçylyk söýüjiligi, watanparazlygy, edermenligi we gözsüz batyrlыgy ähli zatdan ýokary tutandyklaryny aýtmak bolar. Bu häsiýetler türkmenene ene süýdi bilen siňip, janyna ornapdyr, nesilden-nesle, arkama-arka miras galdyrylypdyr (*Ö. Gündogdyýew*).

18. Göçüriň, düşünişmezlik döreden arhaizmleriň, dialektizmleriň, warwarizmleriň aşagyny çyzyň.

Oglanlar üç hili bolýandyr: şahuser, serbeser, derdeser. Şahuser bolmak her kese ýetdirmez, serbeser welin boljak bolaweriň, derdeserden-ä Hudaý saklasyn.

* * *

Obalaryň birinde paýtagtdan gelen myhmana hezzet-hormat etmek üçin öý bikesi: «Myhman, manty iýormyň?» diýip sorapdyr.

Şiwä düşünmedik myhman: «Ýok, montýor däl, men inžener» diýip jogap beripdir.

19. Göçüriň, görnükli alymyň alynma sözlere bolan garaýşyny aýdyp beriň.

Aýtmak isleýän pikiriňi ene diliňde beýan etmäge gurby çatýan sözler barka haýsydyr bir keseki diliň sözlerini ulanmak gerekmi berin?! (*W. Belinskiý*).

20. Göçüriň. Sözlemde sözleri baglanyşdyrmakda grammatik normalaryň berjaý edilişini düşündiriň.

Dürli dilleriň süýjüligini hernäçe magtasalar magtasynlar, barybir ene diliň seniň üçin iň eziz, iň mährem dildir. Ýüregiň töründen bir söz aýtjak bolanyňda ene diliňden özge zyban asgyn geler (*L. Tolstoý*).

21. Okaň. Edebi normalaryň berjaý edilmeginiň sözleýiş medeniýetiniň esasy talabydygyny düşündiriň.

Myhmansöýüjilik türkmeniň milli aýratynlygynyň biri. «Myhman ataňdan uly» diýlip, ýöne ýere aýdylmaýar.

Jygaly beg Üçgümmez dagynda ýaşayarka, ýykma-ýykylma gün dolandyryandygyna garamazdan, ýekeje sygryny soýup, kyrk galandary myhman alýar. Ol agtygy Görogla-da: «Myhman gelse, etgil söwüş» diýip maslahat berýär.

Geçmişde Taňry myhmany hökmünde gelen her bir adam tanyşdygyna, nätanyşdygyna garamazdan, mertebeli myhman hökmünde kabul edilipdir.

Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary netijesinde dünýäniň dürli ýurtlary bilen özara gatnaşyklar barha giňeýär. Daşary ýurtlardan gelýän myhmanlar türkmeniň myhmansöýerligine ýokary baha berýärler.

EDEBİ SÖZLEÝŞİN GEPLEŞİK GÖRNÜŞİNİŇ MEDENİYETİ

Iýmegiň, geýinmegiň, özüňi alyp barmagyň edep kadalarynyň bolşy ýaly, pikiri dilden beýan etmegiň ikiçäk gürleşmek we köpçülik öňündäki çykyş görnüşleriniň-de hersiniň özüne mahsus medeniýeti bar.

Pikiri dogry, düşnükli hem täsirli beýan etmek sözleýiş medeniýetiniň merkezi meseleleridir. Munuň üçin bolsa edebi normalarymyzyň, aýratynam, orfoepik normalaryň gyşarnyksyz berjaý edilmegi hökmandyr.

Uzyn çekimliler gysga, tersine, gysga çekimliler uzyn aýdylsa, pikir ýoýulýar. Türkmen Göroglusy ýedi *pi:lden* däl-de, ýedi *pilden* ok geçiripdir ahyry.

Edebi sözleýişde çekimli sesleriň dodak sazlaşygy-da, çekimsizleriň artikulyasiýanyň orny, hili, owaz gatanjy taýdan assimilleşdirilip aýdylyşy-da şiwelere garanda has güýçli. Sözler *oglanlarymyz, önümçilikde, orta, öňe, menden, ýazdyrmak, gitsek...* mysallaryndaky ýaly ýazylyşy ýaly aýdylanda orfoepik norma bozulýar.

Ikiçäk gürleşenimizde sözleri saýlap-seçmäge pursat bolmaýar. Ýönekeý gepleşik diline häsiýetli sözleriň, dialektizmleriň, warwarizmleriň, gödek sözleriň ulanylmagy-da sözleýiş medeniýetine ýaramaz täsir edýär.

Habar, gep, gürrüň, söhbet – hemmesi ýüz tutma sözler bilen başlanýar. Tanyşdygyna, nätanyşdygyna seretmezden, *aga, daýy, daýza, dogan, dost, guzym, köşegim...* ýaly hormat bildirýän mylakatly sözler bilen ýüzlenilýär. Ýaşyna, wezipesine garamazdan, *men, sen* däl-de, *biz, siz* diýilýär, *gel* däl-de, *geliň...* ýaly köplük sanda ýüzlenilýär.

Ikiçäk gürleşenimizde, köplenç, gürründeşiň sowalyna jogap berilýär, sözleşilýän pursatdan belli bolýan sözler galdyrylyp, 5-6 sözden köp bolmadyk gysga, doly däl sözlemler köp ulanylýar.

Gürründeşiň sowalyna jogap bermegiň-de öz edep-kadalary bar. Ynsanyň pähim-paýhasy, edep-ekramy, medeni derejesi onuň gep-sözünden belli bolýar. Matymguly atamyz:

Süleýman, sen mura bir gulak goýgul,
Sowalyn diňlegil, jogabyn aýgyl.
Häkim bolsaň, halky Gün kibi çoýgul,
Akarda suw ýa öserde ýel bolgul

– diýmek bilen, berilýän jogabyň akar suw ýaly arassa, ýaz ýeli ýaly mylaýym bolmagyny ündäpdir. Üns bermezlik, sözünü bölmek, sowalyny jogapsyz galdyrmak, gödek gürleşmek edepsizlik hasaplanýlar.

Köpçülik önünde edilýän leksiýa, ylmy doklad, öwüt-ündew, wagyzy-nesihat... häsiýetli çykyşlarda hem pikir dilden beýan edilýär. Ýöne olar, esasan, monolog häsiýetli bolýarlar. Olara önünden kemsiz taýýarlyk görülýär. Dil serişdeleri çykyşyň maksadyna, diňleýjileriň düzümine, bilim derejelerine görä saýlanyp-seçilip alynýar. Çykyşyň meýilnamasy düzülýär, teksti taýýarlanylýar, girişde, esasy hem netije bölümlerinde aýdylmaly pikirler, nygtalmaly maglumatlar takyk-lanylýar. Pikiriň yzygiderligi, nygtalmaly zerur maglumatlaryň unudylmazlygy üçin gysgaça tezisler taýýarlanylýar.

Tekst okalanda täsirliligi peselýär. Şoňa görä tezisler boýunça çykyş etmek maslahat berilýär. Çykyşyň soňunda sorag-jogaba wagt goýmagy, aýdylan pikirleri jemlemegi unutmaly däl.

Köpçüligiň önünde çykyş edýän adam ähli babatda özüni medeniýetli alyp barmaly. Ol beýan edilýän pikiriň täsirliligini güýçlendirmekde intonasiýa, logiki basym, pauza... ýaly serişdelerden, ýüz-göz, beden hereketlerinden-de ýerlikli peýdalanmagy, diňleýjileriň ünsüni çekmegi-de başarmalydyr.

Pikir dilden aýdylanda onuň diňleýjilere düşnükli bolmagy üçin diňe orfoepik normalaryň däl, edebi dilimiziň leksika-semantik, grammatik, stilistik normalarynyň-da gyşarnyksyz berjaý edilmegi möhümdir. Pikiriň dilden beýan edilişiniň medeniýeti köp babatda çykyş edýäniň öz medeni derejesine, söz baýlygyna, edebi normalary kämil bilşine, olardan ýerlikli peýdalanmak başarnygyna baglydyr.

Edebiýatlar

- Täçmyradow T. Türkmen edebi diliniň orfoepiýasy. – Aşgabat, 1976.

- Türkmen diliniň orfoepik sözlügi. – Aşgabat, 1978.
- Çaryýewa O., Çaryýewa O. Dilewarlyk sungatynyň taryhy we esaslary. – Aşgabat, 2014.

Soraglar we ýumuş

- Edebi sözleýşiň gepleşik we köpçülik önündäki çykyş görnüşleriniň şiwelerden hem ýönekeý halk gepleşiginden nämä aýratynlygy bar?
- Orfoepik norma diýip nämä düşüňärsiňiz?
- Orfoepik normalary berjaý etmegiň ähmiýetini düşündiriň.

22. Teksti orfoepik kadalary berjaý edip, labyzly okaň. Aýdylyşy ýazylyşyndan tapawutly sözleri saýlap, depderiňize göçüriň, degişli orfoepik kadalary aýdyp beriň.

Bir gezek syçan öý eýesiniň syçan tutulýan gapan gurandygyny görüpdür. Muny howsala bilen towuga, goýna, sygra gürrüň beripdir. Muňa olaryň hemmesi: «Onuň bize dahylly ýeri ýok» diýip jogap beripdirler.

Biraz wagtdan soň gapana bir ýylan düşüpdür, ol janhowluna öý bikesini çakypdyr. Onuň derdine em bolsun diýip, towuk öldürip, çorba bişiripdirler. Soň hassa soramaga gelýänler üçin hödür-kere-me niýetläp, goýny öldüripdirler. Soňra bolsa pany bilen hoşlaşan öý bikesiniň patasyna gelýänler üçin sygram öldürmeli bolupdyr.

Hekaýatyň hikmeti: nämedir bir zat size gönüden-göni dahylly bolmasa-da, taýagyň beýleki bir ujunyň siziň başyňyza-da degmegi mümkindir.

23. Göçüriň, edebi sözleýişde kombinator ses üýtgemeleri ýüze çykýan sözleriň aşagyny çyzyň.

Il içinde «Goňşokara bolmak» diýen ýörgünli we durnukly söz düzümi bar. Onuň manysy goňşy bilen duz-emekli, ysnyşykly aragatnaşyk etmegi aňladýar. Öýünde bişen nahardan goňşa dadyrmak, myhman gelende goňşyny hem zyýapata çagyrmak gowy goňşularyň däbidir. Türkmen obalarynda häli-häzire çenli soýlan malyň kellaýagy bişirilende ýakyn goňşular çagyrylyp, bile naharlanmak däbi dowam edýär, täze guzlan sygryň owzundan, ýaňy bişen gawun-garpyzdan we miwelerden goňşa dadyrylýar.

24. Teksti labyzly okaň. Ikiçäk gepleşikde we köpçülik önündäki çykyşlarda dil birlikleriniň ulanylyş aýratynlyklaryny düşündiriň.

Bir gezek bir ýaş ýigit Ependä haýyş bilen ýüzlenipdir.

– Molla aga, maňa bir hat ýazyp bersene!

– Kime ýazmaly?

– Kakama.

– Kakaň nirede, inim?

– Bagdatda.

– Bagyşla, inim, ýazyp bererdim welin, halys elim degenok.

Işim başymdan agdyk. Hiç ýere gidip biljek däl.

– Nirä gitmeli bolar öýdýäňiz, molla aga?

– Bagdada gitmeli bolar.

– Bagdada näme üçin gitmeli?

– Baý, inim, pekge ekeniň-aý! Meniň ýazan hatymy özümden başga okap bilýän ýok. Eger men şu wagt kagyza hat ýazaýsam, ony okap bermek üçin Bagdada gitmeli bolaryn.

25. Teksti okaň, gepleşikde-de, awtoryň sözünde-de dil birlikleriniň ulanylyşynda edebi normalaryň berjaý edilişini, normatiwligiň zerurdygyny düşündiriň.

– Baýlym, nämäniň suratyny çekýäň, oglum?

– Obadaky öýümiziň suratyny tamamlap barýan, eje.

Ejeme gürlmek kyn düşýärdi. Bolsa-da, gürläp ýatsa, kem däl ýaly.

– Tamdyr-ojagymam çekdiňmi?

– Hawa, gapdalyndaky söwüdiňem çekdim, eje.

Ejemiň dodaklary çala çyzyldy. Suraty göz önüne getiren bolsa gerek.

«Tamamladygym getirip, ynha, şu ýerden asjak» diýip, men ejemiň garşysyndaky diwary görkezdim.

Ol bir gysym bolup ýatyşyna içine çöküp giden, ýöne guwançdan doly didelerini maňa dikdi:

– Onda-ha, tüýs meň oglum bolýaň!

Bu gezek nazary ýüzümde uzak eglendi. Şol pursady özüm üçin suratkeşiň gözi bilen surata alyp goýdum (*O. Gurbanowa*).

26. Öz terjimehalyňyzy ýazyň we ony okaman, dilden aýdyp beriň, aýratynlyklaryny düşündiriň.

EDEBI SÖZLEÝIŞIŇ ÝAZUW GÖRNÜŞINIŇ MEDENIÝETI

Ynsana durmuşy bilimler ýeterlik bolmaýar. Ylmy bilimler bolsa kitaplarda jemlenendir. Müňýyllyklaryň dowamynda toplanan bilimleri okamagy öwretmek üçin ilkinji mekdepler baryp gadym eýýamda açylypdyr. **Kitap, mekdep** asyldaş sözlerdir. Häzirki ösen ylmy-tehniki eýýamda-ha ýazuwsyz durmuşy göz önüne getirmek-de mümkin däl. Ýazuw dili halkymyzyň medeni derejesiniň görkezijisidir. Ýazuw döräli bäri ol bilimleri toplamagyň, öwretmegiň, geljekki nesillere ýetirmegiň esasy serişdesi bolup gelýär.

Edebi dilimiziň ýazuw görnüşi okyjylar köpçüligine niýetlenen sözleýişdir. Ýazylan tekstiň okyjylara düşnükli bolmagy üçin edebi normalaryň gysarnyksyz berjaý edilmegi hem-de dil birlikleriniň maksada laýyklykda ýerlikli ulanylmagy hökmandyr. Bular dil medeniýetiniň esasy talaplarydyr.

Awtoryň orfografik, punktuation normalary kämil bilmezligi-de, meselem, has atlaryň setir harplary, jyns atlaryň baş harplar bilen ýazylmagy, goşulyp ýazylmaly **aýakgap, sözbaşy...** ýaly sözleriň aýry ýazylmagy, sözleriň bogna bölünişindäki säwlikler, dyngy belgileriň nädogry goýulmagy, hatda poçerkiň ýaramazlygy-da sözleýiş medeniýetine ýaramaz täsir edýär, onuň täsirliligini peseldýär.

Häzirki türkmen edebi diliniň ýazuw görnüşi halkymyzyň ösen medeni isleglerini doly kanagatlandyrýar. Onda habar bermek maksatly publisistik makalalar, öwrenmek we öwretmek maksatly okuw kitaplary, gollanmalar, ylmy edebiýatlar, çeper eserler, döwleti edara etmek üçin möhüm iş kagyzlary, resminamalar ýazylýar.

Jemgyýetçilik durmuşynda ýerine ýetirýän hyzmatlaryna görä edebi dilimiziň ýazuw görnüşiňiň funksional stilleriniň her biriniň dil birliklerini ulanmakda özüne mahsus aýratynlyklary bar.

Tekstler diňe maksatlary taýdan däl, eýsem gurluşlary, dil serişdeleriniň ulanylyşy taýdan-da tapawutlanýarlar. Dil serişdeleriniň dürli stillerde ulanylyşlary birmeňzeş däl. Olardan tekstiň maksadyna görä iň laýygy saýlanyp-seçilip alynýar. Meselem, çeper tekstlerde göçme manyly sözler, durnukly söz düzümleri, obrazlylygy, täsirliligi taýdan tapawutlanýan dil serişdeleri, edebi troplar işjeň ulanylsa, ylmy tekst-

lerde bir manyly sözler, terminologik leksika, işligiň häzirki zaman şekili, eýerjeňli we çylşyrymly goşma sözlemler has işjeň ulanylýar. Çeper eserler sözleýşiň suratlandyрма tipinde ýazylsa, ylmy tekstler pikir ýöretme tipinde ýazylýar.

Pikir ýazuw arkaly beýan edilende sözleriň, goşulmalaryň ýerliksiz, ýalňyş ulanylmagy, sözlemde sözleriň ýerleşiş tertibiniň bozulmagy, ýekeje harp ýalňyşy, hatda dyngy belgileriň goýluşynda goýberilen säwlikler hem pikirň ýoýulmagyna getirip bilýär. Şonuň üçin tekstler okyjylara hödürülenmezden öňürti öwran-öwran täzeden işlenilýär, kämilleşdirilýär.

Tekstde sözleýiş medeniýetiniň talaplarynyň berjaý edilişine ylmy, edebi, tehniki redaktorlar tarapyndan seljerme berilýär. Ylmy redaktor tekstiň ylmylygyna, öňe sürülýän pikirleriň anyk maglumatlar bilen delillendirilişine, edebi redaktor tekstde edebi normalaryň dogry berjaý edilişine, tehniki redaktor bolsa tekstiň tehniki tarapyna seredýär.

Pikiriň ýazylyp beýan edilişiniň medeniýeti köp babatda awtorlaryň edebi normalary özleşdiriş derejesine, söz baýlygyna, sözleýiş medeniýetiniň talaplaryny oňat bilşine baglydyr.

Edebiýatlar

- Täçmyradow T. Türkmen diliniň sowet döwründe ösüşi we normalanyşy. – Aşgabat. Ylym, 1984.
- Nepesow G. Türkmen diliniň stilistikasy. – Aşgabat, 2012.

Soraglar we ýumuşlar

- Edebi sözleýşiň ýazuw görnüşi diýip nämä düşünýärsiňiz?
- Pikiriň ýazyp beýan edilişiniň nähili görnüşleri bar?
- Edebi sözleýşiň ýazuw görnüşiniň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
- Dil birlikleriniň sözleýşiň maksadyna görä ulanylyş medeniýetiniň ähmiýetini düşündiriň.

27. Göçüriň, söz ussatlarynyň tekstde dil birlikleriniň ulanylyşyna bolan garaýşyny aýdyp beriň.

Manysyzlygyň iki hili görnüşi bolýar: birinjisi tekstde pikirň hem duýgynyň ýeterlik bolmazlygydyr. Beýlekisi bolsa duýgusam,

pikirem güýçli, ýöne şol pikiri, duýgyny aňlatmaga söz tapyp bilmezlikdir (*A. Puşkin*).

* * *

Kömek Kulyýewi biziň çägimizde proza žanrynyň sözün gowy manysyndaky jadygöýi hasaplaýaryn. Ýazyjynyň başarnygy, «habar beriş» jümlelerinden gaçyp, diňe waka ýykgyň etmek endigi, dili «işle-diş» usuly ýekeje sözün kömegi bilenem ýatdan çykmaýak eseri döretmegine getirýär. Mysal üçin, ussadyň «Gumda» diýen hekaýasyny ýa-da şol derejedäki gaýry bir hekaýany Kömek Kulyýewden başgamyz ýazyp bilmeris (*A. Tagan*).

28. Göçüriň. Tekstiň okyjy üçin düşnükli hem täsirli bolmagynda sözleşiş medeniýetiniň talaplaryny berjaý etmegiň ähmiýetini düşündiriň.

Çeper eserleri bilen okyjylaryny aňk eden ussat rus ýazyjysy L.N.Tolstoý: «Düzedişsiz ýazmak pikirini kelläňden hemişelik zyňyp taşlamaly. Üç-dört gezek düzetmeli, bu-da entek azdyr» diýip ýazýar.

Alymlar onuň şahsy arhiwinden bir hekaýasynyň togsan görnüşini tapypdyrlar. Ussat ony şondan soň hem çapa hödürlemäge ejap edipdir. Ol eser ýazyjy dirikä çap edilmändir (*M. Bekgiýew*).

29. Hormatly Prezidentimiziň talyplara ýüzlenmesini göçüriň. Dil birlikleriniň ulanylyşynda sözleşiş medeniýetiniň talaplarynyň berjaý edilişini öwreniň.

Mähriban talyplar! Döwür, zamana ösýär, özgerýär. Döwletimiziň gülläp ösmegi siziň döwrebap bilim almagyňyza, ösen ýurtlarda bilimleriniňizi artdyryp, güýçli ykdysatçylar, hukuk, bank işgärleri, inženerler, baý taryhymyzy, edebi-medeni mirasymyzy öwrenijiler we beýleki ugurlardan ökde hünärmenler bolup ýetişmegiňize baglydyr. Döwletimiz siziň dünýäniň iň abraýly ýokary okuw mekdeplerinde okamagyňyz, ylmyňyzy artdyrmagyňyz we hünäriňizi kämilleşdirmegiňiz üçin zerur tagallalary eder. Meniň baş maksadym dünýäniň iň ösen talaplaryna laýyk gelýän bilim ulgamyny size elýeterli etmekden ybaratdyr.

30. Okaň. Dil birlikleriniň sözleşşiň maksadyna laýyk saýlanyp alnyşyna we ýerlikli ulanylyşyna üns beriş.

Hüwdüden başlap läleleriň, monjugatdylaryň, küşdepdi gazallarynyň, ýar-ýar hem noý-noý äheňleriniň owazlary бүтинleý başga. Şahyrlar tarapyndan döredilen aýdymlarda olaryň derejesine ýetip bileni az bolsa gerek. Owaz ajaýyplygy üns bereniňe degýän özboşlylyk. Emma olaryň many-mazmuny owazyň şeýle belent derejede ýaňlanmagynyň sebäpkäri bolup durýar. Kalbyňy lerzana salýan jöwher many özüniň gymmatyny, ähmiýetini ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda ýitirmän gelýär (*O. Annaýew*).

FONETİK BIRLIKLERİN ULANYLYŞ MEDENİYETİ

Dil birlikleriniň sözleşşiň maksadyna laýyklykda ýerlikli ulanylmagy, edebi normalara laýyklygy, laýyk dældigi sözleşşiň medeniýetiniň merkezi meseleleridir.

Fonetik serişdeler pikir dilden aýdylanda, aýratynam, şahyrana eserlerde tekstiň diňleýjilere düşnükli hem täsirli bolmagynda ägirt uly hyzmaty ýerine ýetirýärler.

Habar berilýärmí, soralyarmy, buýrulýarmy, haýyş edilýärmí, hatda içki duýgularymyz: begenjimiz, gyanjymyz, hoşallygymyz, närazylygymyz-da intonasiýa, sesiň belent-pesligi, sözleşşiň çalt-haýallygy, pauza, logiki basym... ýaly fonetik serişdeler arkaly aňladylar.

Şahyrana eserler forma taýdan-da, çeper mazmunyň aňladylyşy, akgyňlylygy, duýga täsir edijiligi taýdan-da beýlekilerden düýpli tapawutlanýar. Olarda hoşowazlylyk, akgyňlylyk, täsirlilik, esasan, fonetik serişdeler arkaly gazanylýar.

Şahyrana eserlerde sazlaşyk sözleriň şol bir sesler bilen başlanmagy, alliterasiýa, assonans arkaly döredilýär.

Meselem:

*Gapaksyz **gazan** gaýnamaz.*

*Gorkana **goşa** görner (Atalar sözi).*

*Gül **gün**çasy, **gara** gözümiň **garasy**...*

*Belent daglar, **belent**ligiňe **buýsanma**... (Magtymguly).*

*Edebi **işgüre** edere **iş kân** (G. Ezizow).*

Göreçleriň görer görjek zadyny,

*Aýaklaryň **üder ütjek üdimin**... (G. Ezizow).*

Goşgy setirlerinde bogunlar-da edil ýüregiň urşuna, sagadyň işleýşine kybapdaş bellibir ölçegde gaýtalanyp, özara sazlaşýarlar. Her setiriň ahyryndaky söz ritmik basym bilen aýdylýp, säginme berilýär. Ritmik basymly sözlerden soňky säginmeler-de deň ölçegde gaýtalanýar. Bendiň her setiriniň soňundaky deň bogunly sözleriň özara kapyýalaşyp gelşi-de şygryň hoşowazlylygyny, akgyňlylygyny artdyrýar.

Sesleriň aýdylyşynda orfoepik normalaryň berjaý edilmezligi, meselem, uzyn çekimlileriň gysga, gysga çekimlileriň uzyn aýdylmagy, dymyk çekimsizleriň açyk, açyklaryň dymyk, süýkeş çekimsizleriň zarply çekimsizler bilen aýdylmagy, assimilýasiýa, akkomodasiýa, sesleriň düşürilip, artdyrylyp, orunlary çalşyrylyp aýdylyşy ýaly fonetik hadysalaryň hasaba alynmazlygy, hatda söz basymydyr logiki basymyň nädogry ulanylmagy-da pikiriniň ýoýulmagyna getirýär, tekstiň täsirlilikini peseldýär.

Pikir dilden beýan edilende orfoepik normalaryň berjaý edilmesini öwrenmek maksady bilen fonetik birlikler aýdylyşy ýaly ýazga geçirilende goçmaça transkripsiýa belgileri ulanylýar.

**Türkologiýada latyn harplary esasynda ulanylýan
transkripsiýa laýyklykda türkmen diliniň sesleri üçin
TRANSKRIPSİÝA**

Ç e k i m l i l e r	Ç e k i m s i z l e r	
A a – a (Ata)	B b – б (Ba:ba)	L l – л (Leýli)
A: a: – a: (A:ý, a:t)	β-б (o: βa, ýaβy)	M m – м (Ma:magül)
Ä ä – ə (äkit, şäher)	W w – в (Wepa, suw)	N n – н (Nu:ry, na:r)
Ä: ä: – ə: (Ä: şe, ä:dik)	V v – в (Vladimir)	Ň ñ –н (iňňe)
O o – o (ot, ol)	G g – гъ (gaty)	P p – п (pil, depe)
O: o: – o: (o:ý, o:t)	G` g` – гъ (g`el, g`it)	R r – р (Rejep, her)
Ö ö – ø: (öç, öň)	γ- γъ (aγaç, baγ)	θ θ – с (θapar, θuw)
Ö: ö: – ø: (Ö: de, gö:l)	γ- γъ (ýiγ`it, beγ`)	S s – с (Sergeý, stol)
E e – ə/e (elek)	D d – д (Durdy, dil)	T t – т (Toýly, et)
U u – y (urus)	Ž ž – ж (hažžyk)	φ - φ (tüφ)
U: u: – y: (U: zuk, u:n)	J j – ж (Jora, jaý)	F f – ф (Fýodr, fizika)
Ü ü – ý: (düýn, süýt)	ð-з (ða:t, bið)	X x – х (xyr, nax)
Ü ü – ý (üzüm)	Z z – з (Zina, zawod)	H h – х (häkim, her)
I i – и (iki)	Ý ý –й (Ýa:zly, ýyl)	Ş ş – ш (Şemşat)
I: i: – и (I:lli, i:ş)	K k – къ (Ka:kaly)	Ç ç-ч (Ça:ry,çeşme)
Y y – ы (ylym)	K` k` - къ (K`eýik`)	
Y: y: – ы: (gy:z)		

(*Fonetik transkripsiya görnükli türkmen dilçisi A. Nurmuhamedowyň işinden alyndy*).

Şertli belgiler: o: – uzynlygy, ö – inçeligi, k` – palatalizasiýany (ýumşaklygy), > – ululygy, progressiw ugry, assimilyasiýany, şoňa geçýänligi, < – kiçiligi, regressiw ugry, dissimilyasiýany, şondan gelip çykandygyny, æ – bileligi, goşulyp aýdylýanlygy, å – dodaklaşmany, /–iki sözüň, goşulmalaryň wariantlarynyň araçägini, //– parallelligi, sözlemleriň araçägini, á – basymy, a`` – sintagmatik basymy aňladýar.

Fonetik birlikleriň ulanylyş medeniýeti fonetik derňew arkaly barlanylýar.

Fonetik derňewde:

- Jümläniň aýdylyş intonasiýasy;
- Onda haýsy sözüň nygtalyşy;
- Söz basymy düşýän bogunlar;
- Sözdäki çekimlileriň uzyn-gysga, inçe-ýogyn, dodaklandyrylyp-dodaklandyrylman aýdylyşy;
- Jümlede ýüze çykan kombinator ses üýtgeşmeleri anyklanylýar.

Edebiýatlar

- Sözleşiş medeniýeti boýunça oçerkler. – Aşgabat, 1981.
- Türkmen edebi diliniň orfoepiýasy. – Aşgabat, 1978.
- Abdyllyäwew Ö. Goşgy düzüliş esaslary. – Aşgabat, 1961.

Soraglar we ýumuşlar

- Fonetik birlikler, olaryň ulanylyş medeniýeti diýip nämä düşüňärsiňiz?
- Fonetik serişdelere nämeler degişli?
- Fonetik serişdeleriň edebi sözleşişniň gepleşik görnüşindäki – pikiriň dil-den beýan edilişindäki hyzmatyny aýdyp beriň.
- Fonetik serişdeleriň şahyrana eserlerdäki hyzmatyny düşündiriň.

31. Sözlemleri transkripsiya belgilerini ulanyp, aýdylyşy ýaly ýazga geçiririň.

Ata-enäň göwni ogulda-gyzda, ogul-gyzyň göwni dag bilen düzde.
Oglaň gyssanar, tudana wagtynda bişer.

32. Goşgyny labyzly okaň, fonetik birlikleriň akgynlylyk, hoşowazlylyk döretmekdäki hyzmatyny düşündiriň.

Watan

Didelerim didaryňdan doýmaýar,
Ne ajap daglaryň-düzleriň, Watan.
Gül keşbiňde altyn güneş oýnaýar,
Nurdan nuranadyr ýüzleriň, Watan.

Ata deýin arzylansyň, saklansyň,
Ene deýin ezizlänsiň, eklänsiň,
Ýüregimde ýer alansyň, ýük dälsiň,
Ähtim birdir, ömür bozmaryn, Watan.

Sen türkmeniň kalby ýaly görmegeý,
Bagtdyr seniň ak bagtyňy görmek, eý,
Görküňe görk goşar dür deý, merjen deý,
Kalbymyň senasy – sözlerim, Watan.

Ömür berip, gujagyňda saklanyň,
Ykbalymdyr seniň belent ykbalyň.
Ak ýolumdyr Arşa galan ahwalyň,
Özge ýodalarda gezmerin, Watan.

Gujagyňda döwran sürýär döwürler,
Seni synlan saňa baky höwrüger,
Saňa yşkym bakylyga öwürüler,
Gaýry zady görmez gözlerim, Watan.

(A. Soltanow)

33. Gepleşigi orfoepik normalary berjaý edip okaň. Fonetik serişdeleriň hyzmatyny düşündiriň.

Ýok zat

- Sakaldaş!
- Aýdyber.

- Otyrmyň sag-gurgun?
- Hudaýa şükür.
- Teşäň barmydyr?
- Hawa.
- Aňňalyňam barmy?
- Hawa, näme?
- Ýok-laý, ýöne soraýdym. Çalgyň nähili?
- Çalgam bolmaly. Poslurakdyr öz-ä... Näme, ot ýatyrjak bolýarmyň?
- Ýok.
- Onda näme sorap dursuň?
- Aý, soraýdym-da, Mäti aga.
- Sebäbini aýtmadyň-a?
- Sebäbimi? Äl-aýt, şu Mätide ýok zat barmyka diýen sowal hiç günüme goýmady.
- Ýeri, onsoň?
- Onsoň, soran zadyma bar diýip dursuň-a!
- Baram-da. Şol gowy dälmi näme?
- Gowudyräm-la welin, beýle bolsa, gürrüň edere sebäp tapyлмаýar. Soran zadyň bar bolup dur. Bolýar onda...
- Bolýar-da... Ýok zadym bar bolsa, özüm habar edäýerin.
- Mäti, şeýdip, özüň gaýrat etsene! Dilimiziň bir keýpini göreli-le...

(O. Annaýew)

34. Galdyrylan dyngy belgilerini goýup göçürin. Dyngy belgileriniň hyzmatyny düşündiriň.

Gyzy bezenip-beslenip öýden çykanda ejesi dillenmän durup bilmedi

Balam öňüň agşamdyr Kän eglenmäwergin Gaýtjak mahalyň jaň etsen jigiň alyp gaýdar

Bolýar eje köp eglenmejek bolaryn Ýöne toýdan ilden öň hem gaýdyp bilmerin Hemmeler bilen bile turmaly bolar

Ol-a şeýledir welin gyz maşgala gijä galmasa gowy

Sen alada etme eje jan wagtynda gelerin (O. Ussaýewa)

35. Göçürin. Fonetik serişdeleriň sazlaşyk döretmekdäki hyzmatyny düşündiriň.

Ömür gysga

Çagadyryn öýdýň,
Ýaşdyryn öýdýň,
Soňam duýup galýan ötüşeniňi.
Etjek zatlaň baryn edip bolmaýar,
Edip bolýar diňe ýetişeniňi.

Ömrüň bahasy

Diri wagtyň oturma,
Ýatma işige garap.
Nyrh keserler saňa-da
Eden işiňe garap.

Öý

Kaşan dälendir,
Beýik dälendir, pesdir ol.
Halallygy üçin
Mukaddesdir ol.

(A. Annaberdi).

36. Goşgyny orfoepik normalary berjaý edip, labyzly okaň. Fonetik serişdeleriň sazlaşyk döretmekdäki ähmiýetini aýdyp beriň.

Miras

Atam maňa maşyn miras goýmady
Ýa bişen kerpiçden gurulan howly.
Ýeri, onda nirden bolsun o zatlar,
Ol bir daýhan adam,
Daýhanyň ogly.

Atam maňa baýlyk miras goýmady,
Pul goýmady altyn-kümüş zer bilen.
Ýarym putluk pili elime berip:
«Ysnyş» diýdi toprak bilen, ýer bilen.

« – Ilden artyk boljak bolup çalyşma,
Ownuk bähbitlerden bol – diýdi – sen sap!»
Hem-de üç zat miras goýup gitdi ol:
Ile-güne söýgi,
Kanagat,
Ynsap.

Atam maňa şöhrat miras goýmady,
Ýöne kalba kän zat guýup gitdi ol.
Özünde ýok zady nireden alsyn,
Özünde bar zady goýup gitdi ol.

Bize atalardan kän zat galypdyr,
Biz perzentler – atalaryň dowamy.
Olar bize miras goýup gidipdir
Arassa asmany, açyk howany.

Atalaň atlarnyň toýnagy degen
Ümmülmez sähralar galypdyr bize.
Jülgelerne gyzlar gelip gül ýygan
Daglar hem derýalar galypdyr bize.

«Maňa kän zat miras goýmansyň» diýip,
Ýerliksiz söz diýdim,
Bagyşla hatam!
Heý-de, goýan şu zatlaňdan üýtgeşik
Uly baýlyk bolup bilermi, atam!

(T. Sadykow)

37. Göçürin. Ýazuw dilinde dyngy belgileriniň, intonasiýa, logiki basym, pauza ýaly fonetik serişdeleriň hyzmatyny düşündiriň.

Köne kitaplarda ýazylyşyna görä, adamlar dört topara bölünýän ekeni: kerim, sahy, bahyl, husyt.

Kerim – ýoguny bar edip, ile ýýdirer.

Sahy – özem iýer, ile-de eçiler.

Bahyl – özi iýer, ile ýýdirmez.

Husyt – özem iýmez, ile-de ýýdirmez.

LEKSIK BIRLIKLERİN ULANYLYŞ MEDENİYETİ

Özara düşünişmekde, pikir alyşmakda esasy dil birliği hasaplanylýan sözler, aňladýan manylary; bir manylylyk, köp manylylyk, göçme manylylyk, sinonimdeşlik, antonimdeşlik, omonimdeşlik häsiýetleri; ulanylyşynyň gerimi, ýygylgy, emosional öwüşginliligi, döreýiş çeşmeleri... taýdan dil biliminiň leksikologiýa bölümünde, olaryň maksada laýyklykda ýerlikli ulanylyşy, duş gelýän säwlikler bolsa sözleýiş medeniýeti bölümünde öwrenilýär.

Jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlarynda sözleriň ulanylyşy birmeňzeş däl. Meselem, okyjylary ýurdumyzda we dünýäde bolup geçen täzelikler bilen tanyşdyrmak, döwletimiziň alyp barýan içeri we daşary syýasatyny düşündirmek, üstünliklerimizi wagyz etmek maksady bilen ýazylýan publisistik makalalarda ýer-ýurt, edara, kärhana, kesp-kär atlary, has atlar, syýasy adalgalar köp ulanylsa, öwrenmek, öwretmek maksatly ýazylan ylmy-tehniki edebiýatlarda, okuw kitaplarydyr gollanmalarda terminologik leksika işjeň ulanylýar. Iş kagyzlarynda, resminamalarda anyk manyly sözler, çeper eserlerde bolsa emosional öwüşginli, köp manyly, göçme manyly sözler ulanylýar. Diýmek, sözleriň maglumat bermek maksatly ulanylyşyndan duýga täsir etmek maksatly ulanylyşy düýpli tapawutlanýar.

Çeper edebiýatda leksik birlikler başgaçarak ulanylýar. Çeper eserde sözler nominatiwlikden başga emosionallyk, ekspressiwlik bildirmegiň-de serişdesine öwrülýärler, köplenç, metaforik göçme manylarda ulanylýar. **Meselem**, «Zöhre-Tahyr» dessanynda Zöhre: «Meniň alma-narym kemala gelipdir, muňa Garaçomak hyrydar bolup, her gün gelýär, emma bir hile bilen saklarmen, miwe bişip ötüşse, tilki, şagal zaýa eder, ýarym tizden-tiz gelsin» diýip, Wahyda tabşyryk berýär. Mysaldaky *alma, nar, miwe, tilki, şagal* sözleri göçme manylarda ulanylan çeper dil serişdeleridir.

Wezirler söýgüli aýaly Gülün ýogalanyny Soltansöýüne aýdyp bilmän, Myralydan haýyş edipdirler. Ol bu aýy habary: «Serwi agajynyň saýasynda solsa güli nätmek gerek?» diýip ýetirse, Soltansöýün düşünişip, «Serwiden tabyt ýasap, gülden kepen etmek gerek» diýip jogap berenmiş.

Ata-babalarymyz hoşsözlülige uly sarpa goýupdyrlar, öldi habaryny *ýogaldy, aýryldy, aradan çykdy, kazasy doldy, amnadyny tabşyrdy...* ýaly başga sözler bilen aňladypdyrlar.

Gödek sözleriň manysyny *aş saýlamak, agzy bimaza bolmak, buşukmak, türet etmek...* ýaly ewfemizmler arkaly sypaýyçylykly düşündiripdirler.

Gulaga ýakymyz paýyş sözleri (wulgarizmleri), köpçülige düşnüksiz şiweler (dialektizmleri), argotizmleri, *пахан, махан, ладно, вообще, молодец...* ýaly warwarizmleri ulanmak edepsizlikdir. Edebi sözleşiş iki görnüşinde hem: pikir dilden aýdylsa-da, ýazyyp beýan edilse-de, bulary ulanmak bolmaýar.

Sözlerimiz hem özümize meňzeýär. İşjeň, ähli stillerde ulanyyp bolýan stilara sözlerem, belli-belli stillere mahsus sözlerem bar, aýdyp bolmaýan gödek sözlerem, gulaga ýakymly sözlerem bar.

Sözleşiş medeniýeti leksik birlikleri saýlap-seçip, sözleşiş maksadyna laýyk ýerlikli ulanmagy talap edýär.

Sözleriň we durnukly söz düzümleriniň ulanylyşynda sözleşiş medeniýetiniň talaplarynyň dogry berjaý edilişi doly leksik derňew arkaly barlanylýar.

Leksik derňewde:

– sözlemdäki sözleriň öz göni manysynda ýa-da göçme manyda ulanylandygy;

– ulanylyş ýygylgy taýdan umumyhalky sözdügi ýa-da çäkli ulanylýan şiweler, kär-hünär sözüdigi, adalgadygy;

– ulanylyş ýygylgy taýdan işjeň ulanylýan sözdügi ýa-da seýrek ulanylýan arhaizmdigi, neologizmdigi;

– stillere gatnaşygy taýdan stilara sözdügi ýa-da emosional öwüşginli sözdügi;

– döreýiş çeşmesi taýdan öz sözümdigi ýa-da alynma sözdügi;

– sözlemdäki leksik birlikleriň sözleşiş maksadyna laýyk ýerlikli ulanylandygy ýa-da ýerliksiz ulanylandygy anyklanylýar.

Edebiýatlar

- Dil medeniýeti. – Aşgabat, 1984.
- Türkmen sözleşiş medeniýetiniň käbir meseleleri. – Aşgabat, 1988.

- Şyhyýewa O. Türkmen dili we sözleýiş sungaty. – Aşgabat, 1997.
- Altaýew S. Türkmen dilinde ewfemizmler. – Aşgabat, 1958.

Soraglar we ýumuşlar

- Leksik birlik näme?
- Leksik birlikleriň ulanylyş medeniýeti diýip nämä düşünýärsiňiz?
- Sözleriň çeper eserlerde ulanylyş aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
- Sözleri sözleşşiň maksadyna görä ýerlikli ulanmagyň derwaýyslygyny düşündiriň.

38. Göçüriň. Tekstdе leksik birlikleriň ulanylyşynyň sözleýiş medeniýetiniň talaplaryna laýykdygyna ýa-da laýyk däldigine seljerme beriň.

Aňy kämil däl adamlara mahsus ýedi alamat bar. Birinjiden, olar özlerine garaşly adamlara sütem-zorluk edýärler. Ikinjiden, öz-geleri özlerinden egsik saýyp, tumşuklaryny asmana tutup gezýärler. Üçünjiden, gep-sözlerinde ugur-utga ýok, it otları ýaly. Dördünjiden, ýaramaz işlere meşgul adamlaryň towugyna tok diýmeýärler, goldamasalar hem garaw görkezmeýärler. Bäşinjiden, ters ýola düşenlere geçirimlilik edip, göz ýumýarlar, «Ol eşekde ýüküm ýok, ýykylsa, habarym ýok» nakylına eýerýärler. Altynjydan, haýyr işleriň önüni bekläp, şer işleriň tiz amala aşmagyna goltgy berýärler. Ýedinjiden, heňňamyň kynçylyklarynyň önünde döş gerip, hötde gelmegi başarman, durmuşyň läbigine bulaşýarlar (*Jöwheri*).

39. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň sözlerini göçüriň. Tekstdе sözleriň maksada laýyk, ýerlikli ulanylyşyny öwreniň.

– XIX asyryň dowamynda türkmen topragynda bolup geçen pajygaly wakalar milletimiziň ata Watany jandan eziz söýýändigini bütin dünýä äşgär görkezdi. 1855-nji ýyldaky Sarahs söweşi, 1858-nji ýyldaky Garrygala söweşi, 1860-njy ýyldaky Mary söweşi, 1873-nji ýyldaky Gazawat söweşi hem-de 1879-njy we 1881-nji ýyllardaky Gökdepe söweşi türkmen halkyny tutuş adamzadyň hakydasynda Watan goragçylarynyň ölmez-ýitmez edermenliginiň, synmaz ruhunyň belent nusgasy hökmünde müdimilik galdyrdy.

40. Okaň. Tekstiň haýsy stile degişlidigini anyklaň.

TOPH (Türkmenistan – Owganystan – Pakistan – Hindistan) transmilli taslamasy asyryň beýik gurluşyklarynyň biri bolmak bilen, diňe bir sebit ýurtlarynyň ykdysady ösüşine däl, eýsem, halklaryň özara dostlukly gatnaşyklaryna-da oňyn täsirini ýetirer. Bu gün tebigy baýlyklara eýe bolan Türkmenistan Garaşsyz, hemişelik Bitarap ýurt hökmünde ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn hyzmatdaşlyga döwtalap ýurtlar bilen syýasy, ykdysady hem medeni gatnaşyklary ýola goýýar. Türkmenistan sebitde ykdysady kuwwatly ýurt bolmak bilen, daşary syýasatda ynsanperwer ýörelgeleri bilen giňden tanalýar.

41. Okaň, resmi stilde sözleriň ulanylyş aýratynlygyny düşündiriň.

**Türkmenistanyň Prezidentiniň
PERMANY**

***Türkmenistanyň Oguz han adyndaky Inžener-tehnologiýalar
uniwersitetini döretmek hakynda***

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ylym, bilim ulgamlary, ykdysadyýetiň ähli pudaklary üçin bäsleşige ukyply ýokary bilimli kämil hünärmenleri taýýarlamak maksady bilen, **karar edýärim:**

1. Halkara türkmen-türk uniwersitetiniň guramaçylyk-hukuk görnüşini üýtgedip, Türkmenistanyň Oguz han adyndaky Inžener-tehnologiýalar uniwersitetini döretmeli.

2. Türkmenistanyň Oguz han adyndaky Inžener-tehnologiýalar uniwersitetini Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň garamagyna bermeli.

3. Türkmenistanyň Oguz han adyndaky Inžener-tehnologiýalar uniwersitetini üýtgedip guralan Halkara türkmen-türk uniwersitetiniň hukuk oruntutary diýip kesgitlemeli.

Türkmenistanyň Prezidenti

Gurbanguly BERDIMUHAMEDOW.

Aşgabat şäheri, 2016-njy ýylyň 15-nji iýuly.

42. Göçürin, *ýazmak* sözüniň asyl we göçme manylarda ulanylyşyny, aňladýan manylaryny aýdyp beriň.

«Bu günler näme ýazýarsyňyz?» diýlen sowala şahyr: «Ajyksam saçak ýazýaryn, oturyp ýadasam, bilimi ýazýaryn, ukym gelse düşek ýazýaryn» diýip jogap beripdir.

43. Göçürin, goşguda sözleriň aňladýan manylaryny, çeperçilik hyzmatyny düşündiriň.

Iki ağaç

Ağaç agaja bakar,
Arasyndan suw akar.
Akar üçin parhy ýok –
Ikisinem deň ýakar.

Ikisi-de deň öser,
Başyn sypap ýel öser.
Daş-töwerek guwanar:
«Ösüşleri ne ýeser!».

Akar akar-da gider,
Baryp bir teňnä ýeter.
«Haýsy kenar gowy?» diýp,
Agaçlar pikir eder.

Örüsi ýaýrap gepiň,
Wagtyny alar köpüň.
Çep kenar saga zardyr,
Sagam zarydyr çepiň.

Olar miwe getirer,
Emma gamgyn oturur.
«Oň kenary gowy!» diýp
Aglar, ömrün ötürer.

(G. Ezizow).

GRAMMATIK BIRLIKLERİN ULANYLYŞ MEDENİYETİ

Sözleşiş medeniýeti pikiriň dildenem, ýazuw arkaly-da edebi normalara laýyklykda dogry, düşnükli hem täsirli beýan edilmegini talap edýär. Pikiriň diňleşjä-de, okyja-da düşnükli bolmagy üçin zerur dil birlikleriniň dilde bar bolan nusgalarynyň iň gowusyny, stil taýdan maksada laýygyny saýlap almagy we olary grammatikanyň talaplaryna görä dogry baglanyşdyrmagy başarmaly.

Söz toparlary, sözleriň özara baglanyşlary, söz düzümleriniň görnüşleri, sözlem gurluşy dil biliminiň grammatika bölümünde, grammatik birlikleriň maksada laýyklykda ýerlikli ulanylyşy bilen baglanyşykly meseleler bolsa sözleşiş medeniýeti bölümünde öwrenilýär.

Grammatik birlikleriň edebi sözleşişin gepleşik görnüşinde ulanylyşy ýazuw görnüşindäkiden tapawutly. Onda geplenilýän pursatdan belli bolýan sözler galdyrylyp, doly däl, gysga sözlemler ulanylýar. Esasy sözün nygtalyp aýdylýandygyna görä, jümlede sözlem agzalarynyň geliş tertibi-de erkin bolýar. Pikir ýazylyp beýan edilende ähli agzalary ýerbe-ýer doly sözlemler ulanylýar, eýäniň habardan, aýyklaýjy agzalaryň öz aýyklaýan sözlerinden ön geliş yzygiderliligi berk saklanylýar. Inwesiýa hadysasy resmi, ylmy, publisistik tekstlere häsiýetli däl. Hatda goşulmalaryň galdyrylyp, *biz oba, okuwçylammyz, bizleň, meň, seň...* ýaly ýazylmagy-da sözleşiş medeniýetini peseldýär.

Grammatik birlikleriň edebi sözleşişin ýazuw görnüşiniň dürli stillerinde ulanylyşy-da tapawutlanýar. Her stilde göz önünde tutulýan maksada görä pikiriň beýan ediliş aýratynlyklary bar. Meselem, B. Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanynda Halnazar baý inlisden kömek sormak meselesinde Eziz hana ýüzlenip: «*Han aga, öz siňegiňi özüň kowup bilmejek bolsaň, doňzuň agy näme, garasy näme?!*» diýýär. ***Siňek, doňuz*** sözleri göçme manylarda getirilipdir. Ylmy işlerde, resminamalarda atlaryň bular ýaly göçme manylarda ulanylmagyna ýol berilmeýär.

Kyrkda akyl jem bolar
Adamzadyň başynda...

Kişi sözlemeýen syry paş olmaz,
Ýagşydan, ýamandan aňlan ýaş olmaz...

Hasyl umydy bar ekin **ekene**,
Bu işler maglumdyr mähnet çekene...

Magtymguly, sözüm gysga, şerhi köp,
Bilmeze hiç, bilenlere nyrhy köp... (*Magtymguly*).

Mysallardaky ýaly aýyklanan atlaryň galdyrylyp, sypatlaryň, sanlaryň, işlik şekilleriniň at hyzmatynda ulanylyşy-da beýleki stille-re häsiýetli däl.

Atlaryň köplük, degişlilik, söýgülik bildirýän goşulmalarynyň *ýüreklerim ýaryldy, kellelerimi çişirdiň, guzym, köşegim, oglanjyk, gyzjagaz...* ýaly ulanylyşy-da sözleýişň çeper stilinden beýlekilere häsiýetli däl.

Sözlemde atlar özara eýelik düşümi arkaly *şäher köçesi, şäheriň köçesi* ýaly *baglanyşdyrylýar*. Atlaryň *mal bazar, teke bazar, kitap dükan* ýaly *baglanyşdyrylyşy* grammatik norma laýyk däl.

Sypat söz toparynyň-da dürli stillerde ulanylyşy tapawutly, olara resminamalarda seýrek duş gelinýär. Olar türkmen dilinde aýyklaýan sözleriniň edil öň ýanyndan getirilip, goşulmasyz, tertip arkaly *baglanyşýar*. Sypatlaryň *halkara aýal-gyzlar baýramy* däl-de, *aýal-gyzlaryň halkara baýramy, iri şahly mallar* däl-de, *şahly iri mallar, açyk partiya ýygnagy* däl-de, *partıýanyň açyk ýygnagy* ýaly *baglanyşdyrylmagy* türkmen diliniň grammatik normasyna laýykdyr. Sypatlar öz aýyklaýan ady bilen semantik taýdan-da *baglanyşmaly*: *çuňňur guýy, beýik dag* diýip bolýar, emma *çuňňur dag, beýik guýy* ýaly *baglanyşmaýar*.

Sözleýiş medeniýeti diňe fonetik, leksik birlikleriň däl, grammatik birlikleriň: söz toparlarynyň-da, olaryň goşulmalarynyň-da sözleýişň maksadyna laýyklykda saýlanylyp-seçilip ýerlikli ulanylmagyny, grammatik normalaryň-da gyşarnyksyz berjaý edilmegini talap edýär.

Edebiýatlar

- Dil medeniýeti. – Aşgabat, 1984.
- Nepesow G. Türkmen diliniň stilistikasy. – Aşgabat, 2012.
- Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. – Aşgabat, 1999.

Soraglar we ýumuşlar

- Grammatik birlik diýip nämä düşüňärsiňiz?
- Grammatik birlikleriň ulanylyş medeniýeti diýip nämä düşüňärsiňiz?
- Sözleriň we goşulmalaryň dürli stillerde ulanylyş aýratynlyklaryny düşündiriň.

44. Göçüriň. Tekstdе grammatik birlikleriň ulanylyşыnda sözleýiş medeniýetiniň talaplarynyň berjaý edilişine seljerme beriň.

Häzirki zaman tans sungatynyň durnukly žanryna öwrülen «küştdepdiniň» şamançylykdan gelip çykandygy köplere bellidir. Giň manyda oýnamak – keşbe girmek, şonuň üçinem türkmenler tansa «aýak oýny» diýýärler, çünki tans hem keşbe girmegiň bir görnüşidir. Edil şonuň ýaly spektakla-da biz oýun diýýäris. Munuň çagalaryň oýny – ululara öýkünmek oýny bilen-de baglanyşygy bar. Elbetde, ol sungat tärleri gadymy oguzlaryň medeniýetinden gözbaş alyp gaýdýar. Ýöne, nämе üçindir, soňky döwürde oýnuň sungat manysy ýüzleýleşip, sport manysyna geçipdir.

Oguz ynançlarynda we sungatynda oýun nysagy gaty güýçli. Ýslam medeniýetinde juda möhüm şol oýun nysagy ýok. Munuň özi gaty ähmiýetli aýratynlyk (*O. Ödäýew*).

45. Göçüriň, pikiriň düşnükli bolmagynyň nädip gazanylýandygyny aýdyp beriň. Sözleýiş medeniýetiniň talaplaryny düşündiriň.

Bir zady müň hili aýdyp bolýar. Ýazyjynyň, şahyryň ussatlygy şolaryň içinden iň gowusyny, owadanyny saýlap bilşine hem-de öz-boluşly, täsirli, ynandyryjy aýdyp bilşine baglydyr (*M. Amansähedow*).

46. Göçürin, ylmy adalgalaryň aşagyny çyzyň. Sözlemde sözleriň baglanyş tärlerini aýdyp beriň.

Alymlar çeper edebiyatyň ynsan beýnisine edýän täsirini, aýraty-nam, onuň işjeňligini güýçlendirmekdäki hyzmatyny kesgitlemek maksady bilen ýüzlerçe adamyň gatnaşmagynda magnit tomogra-fiýasy arkaly tejribe geçirdiler. Enjam Şekspiriň, Wordsworthuň, Eli-otyň eserlerindäki kyn metaforalary okan mahalynda tejribä gatnaşan meýletinçileriň beýnisiniň has işjeňleşendigini görkezipdir.

Meýletin tejribä gatnaşýanlara niçikmi, şygry okadylan wagty enjam olaryň beýnisiniň göz önüne getirmelere jogap berýän sag ýarym böleginiň has-da tijenýändigini görkezipdir. Iň täsin ýeri hem, bu täsir ýaş hem goja okyjylarda-da şol bir netijäni görkezipdir. Tejri-bä ýolbaşçylyk eden inlis edebiyatynyň professory Flip Dewis çeper eser okamagyň edebiyat bilen asla dahyly bolmadyk meselelerde hem oňyn täsirini ýetirip biljekdigini, durmuşda gabat gelýän kynçylyk-lary çalt çözmekde ýardam etjekdigini gaty ynamly aýdýar («Zaman» gazeti).

47. Sözlem agzalarynyň arasyndaky baglanyşygyň grammatikanyň kanun-laryna laýykdygyny, laýyk dældigini anyklaň we özüňizçe düzedip depderiňize gö-çürin.

Dünýä meşhur suratkeş, kepderini parahatçylygyň simwoly hökmünde bütindünýä ykrarnamasyny gazanmagy başaran Pablo Pikasso faşistleriň münlerçe elhençlikleriniň bir pursadyny öz karti-nasynda şekillendiripdir. Kartinany synlan faşistler beýik suratkeş-den: «Bu siziň işiňizmi?» diýip sorapdyrlar. Pikasso: «Ýok, bu siziň işiňiz» diýip, jogap beripdir («Zaman» gazeti).

48. Göçürin, sözlem agzalarynyň geliş tertibiniň üýtgedilmeginiň – inwer-siýanyň sebäbini düşündiriň. Şygryň sözlem gurluşyndaky aýratynlyklary aýdyp beriň.

Entek sadalykdan zyýan çeken ýok,
Sada bolsun ogulyňyz, gyzyňyz.
Geçsin ýazlaryňyz hereket bilen,
Bereketli gelsin tylla güýzüňiz.

Törüňizde hemişelik gurnalan
Ýumşak sallançagyň ýatmasyn bady.
Saçaňyzda çörek, duz haltada duz,
Sönmesin ojakda ojaryň ody.

Duluňyzdan gelin baksyn Aý bolup,
Tüýnügňizden gelin bolup Aý baksyn.
Ýaman niýet bilen işikden giren –
Ýagşy niýet bilen işikden çyksyn.
(G. Ezizow)

49. Göçüriň. Sözlemde sözleriň, tekstde sözlemleriň baglanyşdyrylyşyny düşündiriň.

Goý, biziň azajyk halkymyzyň dili garyp diýseler diýibersinler. Barybir meň öz dilimde islän zadymy aýtmaga, duýgymy ýüze çykaryp, pikirimi beýan etmäge ýagdaýym bar. Bu zatlar üçin özge diliň maňa derkary ýok (R. Gamzatow).

ÇEPER STILDE DİL BIRLIKLERİNİŇ ULANYLYŞ MEDENIÝETI

Jemgyýetçilik hyzmaty, maksady hem-de dil birlikleriniň ulanylyşy taýdan häzirki türkmen edebi diliniň çeper, publisistik, ylmy, resmi iş stilleriniň hersiniň özboluşly aýratynlyklary bar.

Çeper stil edebi dilimiziň çeper edebiýatlar ýazylýan özboluşly bir görnüşidir.

Ol dil birlikleriniň kommunikiw hem estetik maksatly ulanylýandygy taýdan habar bermek we maglumat beriş maksatly beýleki stillerden düýpli tapawutlanýar. Göçme manyly, emosional öwüşginli sözleriň, ekspressiwlik bildirýän täsirli dil serişdeleriniň işjeň ulanylyşy, pikiriň obrazly aňladylyşy çeper stiliň özboluşly aýratynlyklarydyr. Çeper eserlerde dil birlikleri estetik ýükli ulanylýar.

Talyplar bir gezek görnükli edebiýatçy alym professor Ö. Abdyl-laýewden: «Eser nähili bolanda çeper bolýar?» diýip soranlarynda, ol şeýle jogap beripdir:

«Eger eseriň baş gahrymany atly barýan bolsa, şol atyň toýnagynyň sesini okyjy eşidýän bolsa, şol toýnagynyň yzyndan gopýan tozan üst-başyňa siňýän bolsa ýa-da eseriň bir gahrymany çygar ojar ýakýan bolsa, onuňam tüssesi okyjynyň gözüne urýan bolsa, şol eser çeperdir».

Edebi dilimiz çeperçilik serişdelerine örän baý, olar sanardan köp. Biz olardan diňe has işjeň ulanylýanlary hakda durup geçdik.

Sözleriň göçme manylarda ulanylyşy:

*Sonam el bermedi, saldym **bazymy**,*

*Laçyn kowdy, **garga** aldy gazymy,*

Şunça pahirlyga saldym özümi,

*Tilkilenip gezdim, adym **gurt** oldy (Magtymguly).*

*Gül ömrümde **gül gunçasyn** guçmadym...*

*Meniň könlüm **Aýa** bakar,*

***Aý** bakar asmana garşy...*

Kazy egri, müfti egri,

***Elip** ornunda **dal** gezer (Kemine).*

*Baş **telpegi** bir **gyňaja** daňyp git (K. Gurbannepesow).*

Başyň dikkä **pişik** bolup süýkenen

It bolup topulýar işiň gaýtsa (*A. Annadurdy*).

Görşümüz ýaly, goşgy setirlerinde sözleriň göçme manylarda ulanylyşynyň metafora, metonimiýa, sinekdoha görnüşleriniň üçüsi-de ussatlarça ulanylypdyr. **Sona, baz, laçyn, garga, tilki, gurt, gül, gunça, Aý, elip, dal, telpek, gyňaç, pişik, it** sözleri arkaly ynsan gylyk-häsiýetleri açylyp görkezilipdir.

Sinonimleriň ulanylyşy:

Pikiri nygtamak, güýçlendirmek üçin leksik sinonimler-de, frazeologik sinonimlerem işjeň ulanylýar. Sinonimler tirkeşdirilip ulanylanda pikiriň täsirirliligi has-da güýçlenýär.

Meselem:

*Namart **maslahaty, geňesi** bilmez...*

*Magtymguly, ýansam, **bişsem**,*

*Ynanmazlar **oda düşsem...** (Magtymguly).*

*Gidipdir **kararym, sabrym, takatym...***

*Uýat, haýa, **şerim** gitdi ýüzümden...*

*Mejnun kibi **däli, telbe, diwana** (Zelili).*

***Görer gözüm, nury didäm, ogullar** (Seýdi).*

***Ýandym, köydüm** yşkyňda,*

***Örtendi** jan, gözelim (Mollanepes).*

Leksik sinonimler bilen deňeşdirilende halamak – gowy görmek, öýlenen – kör düýesi köprüden geçen, sowatsyz – elipden şermende, oňsuksyz – it bilen pişik ýaly, çaga – agzyndan süýt ysy gitmedik... ýaly frazeologik sinonimlerde emosional öwüşginlilik, täsirlilik, obrazlylyk has hem güýçli bolýar.

Antonimleriň ulanylyşy:

Çeper eserlerde garşylykly manyly sözler – antonimler hem çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylýar.

Meselem:

Ýüz namart** ýerini tutmaz **bir merdiň...

*Gury agaçlar **ýanar, söner...***

*Daglara **çykyp, inmesi,***

*Çohlaryň **göçüp, gonmasy,***

*Dünyäniň **agyp, dönmesi***

***Pelegiň gerdişindedir** (Magtymguly).*

*Ýagşylardan hergiz çykmaz ýamanlyk,
Asly ýaman bolsa çykmaz ýagşylyk,
Aslyna tartadyr ýüwrük, çamanlyk,
Ýüwrükni çamanga gatyjy bolma (Magtymguly).*

*Ýol agyrdyr, müň ýanylar, öçüler,
Bagtly ýollar kynlyk bilen geçiler (K. Gurbannepesow).*

Omonimleriň ulanylyşy:

Şahyрана eserlerde akgyňlylyk döretmek üçin omonimler hem çeperçilik serişdesi hökmünde işjeň ulanylýar. Meselem:

*Miwe köp bolsa eger,
Bag başyn aşak eger (G. Ezizow).
Yşkym üçin oda, suwa atsalar,
Ýa boýnumdan yşk dagyny assalar,
Elwan köýnegiň deý gymyzy gany,
Damarymda «sen-sen» diýip at salar... (A. Atabayew).*

Okyjylar wakany, ýagdaýy janly göz önüne getirer ýaly çeper edebiyatda **meňzetmeler, deňşdirmeler** hem işjeň ulanylýar. Meselem, «Görogly» eposynda Kempir şeýle suratlandyrylýar:

«Bu kempiriň agzy ojak kimin, eňekleri kürek kimin, alkymynyň aşagynyň damarlary peşehananyň bassyrmasy kimin, saçlary gyr baý-talyň guýrugy kimin, ýüzi-gözi eplem-büklem, ussanyň körügi ýaly».

Şahyрана eserlerde meňzetmeden **kimin, ýaly, dek** sözsoňularynyň galdyrylyp ulanylyşy-da bar:

*Sen bir yşkyň ody sen,
Men pahyr perwanasy.
Kırpigiň – ok, gaşyň ýayý,
Men onuň nyşanasy (Zelili).*

Nusgawy şahyrlaryň döredijiliginde deňşdirmäniň-de dürli gör-nüşlerine duş gelinýär:

*Eşek özün egsik saymaz bedewden...
Haryň işi hardyr, dostlar,
Müň magtasaň, atça bolmaz (Magtymguly).*

Tygşytlylyk üçin aýyklanýan sözleriň galdyrylyp ulanylyşy (ellipsis) hem stilistik hyzmaty ýerine ýetirýär. Meselem:

Ak ýokardan suw içer, gök—akardan (Atalar sözi).

*Magtymguly, sözle herne **bileniň**,
Özüňe kemlik bil aýtman **öleniň**.
Taraşlap şaglatgyl köňle **geleniň**,
Senden **soňkulara** ýadygär bolar.*

Şahyrana eserlerde pikirini täsirlilikini güýçlendirmekde söz-
lemde sözleriň geliş tertibiniň üýtgedilmeginiň – inwersiya ha-
dysasynyň-da ähmiyeti uly.

Meselem:

*Gömüldi derýalar, ýykyldy daglar...
Bir guýruksyz itdir, gaçgyl
Nesihat ýokmaýan ärdem...
Ömür saly artar alkyş alanyň...
Ýa baş berer, ýa baş alar
Goçaklar ýoldaş üstünde (Magtymguly).*

Sorag äheňinde aýdylsa-da, jogap talap etmeýän ritorik soraglar
hem pikirini täsirlilikini güýçlendirmek maksady bilen ulanylýan sti-
listik figuradyr.

Meselem:

*...Altynmy sen, kümüşmi sen, zermi sen?!...
Magtymguly, kim bar ölmez?!...
Butparazlar butdan alsa myradyn,
Hajatyny Hakdan dilän almazmy?!*

Şahyrana eserlerde şol bir dil birliginiň gaýtalanmagy-da çeper-
çilik serişdesi hökmünde ulanylýar.

Fonetik anafora:

*Açda algyň, **bege bergiň bolmasyn**...
Gül gunçasy, **gara gözüň garasy**
Gara dagdan iner sili türkmeniň (Magtymguly).*

Leksik anafora:

***Kim** nan tapmaz iýmäge,
Kim ýer tapmaz goýmaga,
Kim don tapmaz geýmäge,
Kim tirme şaly gözlär.*

***Kimlerde** altyn täçdir,
Kimler saýyl, mätäçdir,*

*Kimler düýpden gallaçdyr,
Kim parça, haly gözlär (Magtymguly).*

*Sen sanama gara saçyň agyny,
Sen sag-aman öreniňe monça bol (G. Ezizow).*

Grammatik anafora:

*Sag bol, durmuş,
Sag bol, bereniň üçin,
Şükür, saçagynda kemänok çörek...
Bu biz ahyr eken zadyn orýanlar,
Bu biz ahyr atalar we ogullar (G. Ezizow).*

Goşgy setirleriniň soňunda şol bir sözleriň gaýtalanmagy – epi-
fora hem stilistik serişde bolup hyzmat edýär.

*Söz bilen adamy agladyp **bolýar**.
Söz bilen adamy güldürip **bolýar**.
Söz bilen dikeldip, söz bilen ýykyp,
Söz bilen sagaldyp, öldürip **bolýar** (M. Seyidow).*

*Şeýle döwür boldy, ýoldaşlar bolup
Söýdük hem haladyk **köpçülikleýin**.
Ýekelikde bagtly bolmak adyl däl,
Onsoň bagtly bolduk **köpçülikleýin** (B. Hudaýnazarow).*

*Maňa seniň gözleriňden **gitme ýok**,
Maňa seniň sözleriňden **gitme ýok** (G. Ezizow).*

Ýazyjy-şahyrlar öz eserleriniň düşnükli hem täsirli bolmagy üçin
dil birliklerinden gerekisini, oňadyny saýlap-seçýärler, şol bir eserini
telim gezek täzeden işläp kämilleşdirýärler, kämil eserleri bilen ede-
biýatymyzy baýlaşdyrmaga, edebi normalarymyzy kämilleşdirmäge
uly goşant goşýarlar. Şonuň üçinem olara söz ussatlary diýilýär.

Çeper eserlerde edebi gahrymanlaryň milletini, medeni de-
rejesini görkezmek maksady bilen edebi dile, onuň hiç bir stiline
häsiýetli bolmadyk dil birlikleriniň: dialektizmleriň, warwarizmleriň,
argotizmleriň, ýönekeý gepleşige häsiýetli gödek sözleriň ulanylýan
halatlaryna-da duş gelinýär. Muňa diňe çeper eserleriň gahryman-
larynyň dilinde ýol berilýär.

Meselem:

Alaşa bir ädim götinjekledi, türkmen atşynasy onuň injigini, dabanyňy barlap görenden soň «maýyp» diýip mälim etdi. Polkownik elini salgady:

«Brak. Kitdi bar...»

«Sadap baý, gelniň ýogalmışdy, eşitmişem... Çoh hapa olmuşam, ogluň sag olsun, daha ýahşy gelin tapajak sen» (B. Kerbabaýew. «Aýgytly ädim» romanýndan).

Ýefimow: «Hany, ilki seniňki işden gürrüň berdi, onsoň meniňki gepledi» diýip, oýna salyp, Saparmyradyň böwrüne dürtüp goýberdi (B. Seýtäkow. «Doganlar» romanýndan).

«Nu, kak, bildiňmi? Problemnyý meseleleri reşat etmeli. Poni-maýeş, Myrat jan!» (A. Kürt. «Saňa ýalan, maňa çyn» eserinden).

Awtoryň dilinde bu hili edebi normalardan çykmalara ýol berilmeýär.

Çeper stilde ýazylan edebiýatlaryň çeper eser diýlip atlandyrylmagy olarda çeperçilik serişdeleriniň ulanylyşy, edebi eser diýlip atlandyrylmagy bolsa olarda edebi normalaryň gysarnyksyz berjaý edilişi bilen baglanyşyklydyr. Çeper eserlerde edebi normalaryň berk berjaý edilmegi hökmandyr.

Çeper edebiýaty hemmeler okaýar. Edebi eserler diňe estetik taýdan gymmatly bolman, edebi normalary ýaýmakda, okyjylaryň söz baýlygyny artdyrmakda we halkymyzyň sözleýiş medeniýetini ösdürmekde hem ägirt uly hyzmaty ýerine ýetirýär.

Edebiýatlar

- Nepesow G. Türkmen diliniň stilistikasy. – Aşgabat, 2012.
- Babaýew K. Diliň obrazly serişdeleri. – Aşgabat, 1983.
- Kekilow A. Söz sungaty. – Aşgabat, 1973.

Soraglar we ýumuş

- Dil birlikleri diýip nämä düşüňärsiňiz?
- Dil birlikleriniň ulanylyşy taýdan çeper stiliň beýleki stillerden nämä aýratynlygy bar?
- Çeper stiliň dil aýratynlyklaryny düşündiriň.

50. Göçürin, mysallardaky göz, *dil, çörek, duz, kagyz, käse, öý, han, myhman, supra, nan, nar, gawun, şagal* sözleriniň çeperçilik hyzmatyny we olaryň nähili manylarda gelendiklerini düşündiriň.

Göz bar, **dil** bar.
Senden maňa **çörek** ýok.
Bir gün **duza** müň gün salam.
Işleýän ýerinden sygryň dili ýaly **kagyz** gerek.
Umsagül elinde aýlap oturan **käsesini** gyssagly owurtlap, sözünü dowam etdi (*B. Kerbabayew*).
Bir **öýde** bar on iki **han**,
Hoş gelipsiz, eziz **myhman**.
Bir **suprada** dört yssy nan
Üstünde ýedi **nar** gördüm.
Gawunyň ýagşysyn **şagal** iýr diýrler.

(*Magtymguly*)

51. Göçürin, sinonimlerin stilistik hyzmatyny aýdyp beriň.

Zelili diýr, işim **ahy-pygandy**,
Könlüm aldawdadyr, serim dumandyr,
Indi meniň günüm ahyrzamandyr,
Haýadan, namysdan, ardan aýryldym...

Bu garyplyk üstümüzden gitmedi,
Köňül **maksat-myradyna** ýetmedi,
Gaýgy-gamsyz meniň wagtym ötmedi,
Gezmedim hiç köňül hoşň içinde.

(*Zelili*)

Oguldan ýanyp ýörenler,
Çeke-çeke **ahy-zary**,
Diýsin sizi ýüze sylp:
«Wah, gyz dogsa bolmaýarmy!»

(*G. Ezizow*)

52. Göçürin, antonimlerin stilistik hyzmatyny düşündiriň.

Uly başlar, **kiçi** işlär.
Ýagşy ata bir gamçy bes, **ýaman** ata müň gamçy hebes.
Müsürde **şa** bolandan, öz ýurdunda **geda** bol.
Köwşün **dar** bolsa, dünýän **giňliginden** ne peýda.
Açlyk näme iýdirmez, **dokluk** näme diýdirmez.

Köp gülen bir **aglar**.

Gorkagy kowalasaň, **batyr** bolar (*Atalar sözi*).

Uludyrn öýtme etseler taryp,

Kiçidirin öýtme peseltse görüp.

Ne **uly**, ne **kiçi**, ne **baý**, ne **garyp**,

Tüýs baryp ýatan şu bolşuň besdir.

(*K. Gurbannepesow*)

53. Okaň, omonimleriň çeperçilik hyzmatyny düşündiriň.

Gijem bolsa uçup geldim,

Seni küýsäp **öýme**, läläm.

Çekdi bahar Garaguma

Ajaýyp bir **gaýma**, läläm.

Ylla älemgoşar ýaly

Başyndaky **öýme**, läläm.

(*B. Hudaýnazarow*)

Anonimça diýseler: «Eliňi bir **aýagyn**»,

Işledýärmiş naýynsap el ýerine **aýagyn**.

(*T. Söhbetow*)

54. Göçüriň. Ulanylan çeperçilik serişdelerini düşündiriň.

Nowaýyň wasp eden Leylisi ýaly,

Şygyr dünýäsiniň meýlisi ýaly,

Mährem eneleriň söýgüsi ýaly,

Eziz ýaýlam, owadan sen, owadan.

(*M. Seyidow*)

55. Göçüriň, anaforanyň we epiforanyň pikiri güýçlendirmekdäki hyzmatyny aýdyp beriň.

Boljak bolýas özümüzden asylly,

Boljak bolýas özümüzden goçagrak.

Boljak bolýas özümüzden owadan,

Boljak bolýas özümüzden alçagrak.

Boljak bolýas özümüzden pähimdar,

Boljak bolýas özümüzden akylyly.

(*B. Hudaýnazarow*)

56. Okaň, fonetik serişdeleriň (alliterasiýanyň we assonansyň) şahyrana eserlerde hoşowazlylyk döretmekdäki hyzmatyny düşündiriň.

Boýuň buýsançlydyr, boýdaş baýdaga,
Serwi syratyňa serim sadaga!
Göwnüm gubarlandy, gyssan goldawa,
Ezýetimi egşip, ezizim gelsin!

(*Ö. Daşgynow*)

Altyn alma, alkyş al (*Atalar sözi*).
Atyny at, atamy azat eýlegil (*«Görogly» şadessany*).
Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar,
Ýurdundan aýrylan ölýänçä aglar (*Atalar sözi*).

57. Göçüriň, haýsy sözleriň galdyrylandygyny anyklaň, ellipsiň hyzmatyny düşündiriň.

Mert serini berer, syryny bermez.
Arkaly erke geplär, arkasyz gorka.
Gyz gylygy bilen, ogul – edebi bilen.
Akmagyň tobasy bolmaz, ýamanyň – obasy.
Ody özüňe bas, ötmese – kesekä (*Atalar sözi*).

58. Goşgyny labyzly okaň, fonetik serişdeleriň çeperçilik hyzmatynda ulanylyşyny düşündiriň.

Goşgyny kim ýazýar?

Ylham gökden inip, düşende ýere,
Men ýazamok, galam ýazýar goşgyny.
Bu yşky ýürege, gursaga, sere,
Bagra, kalba salan ýazýar goşgyny.

Gara gözlerine gyzył gan öýüp,
Göýül dek gyzaryp, söýülmän, söýüp,
Dünýä gözelleriň yşkynda köýüp,
Çal kül bolup ýanan ýazýar goşgyny.

Dirikäm, tüketmän takat-sabrymy,
Bir gül beriň, gülsüz goýuň gabrymy.
Dogry söz paralap çyksa bagryňy,
Hiç kim diýmez «Ýalan ýazýar goşgyny».

Dünýä çykmaz dünýä syryn ýaýmadyk,
Ne ýaşadyk, ne güldük, ne ýaýnadyk.
Gowy goşgy ýazyp bilmez ýanmadyk,
Kebap bolup ýanan ýazýar goşgyny.

Kim dünýäň, kim hülläň gamyn iýermiş,
Kim içden, kim daşdan gyýlyp, köýermiş.
Bahyllar ykarat eýläp diýermiş
Içi ýanyp «Ýaman ýazýar goşgyny».

Bahylyň sözüne germe sen gulak,
Ýaman gepden ynjap, gezme sen uzak.
Asmana git, ýerde gursalar duzak,
Ýüwrük ölse, çaman ýazýar goşgyny.

Çamanyň ýazany – çamanyňkydyr,
Ýamanyň ýazany – ýamanyňkydyr.
Baklyk hak sözi ýazanyňkydyr,
Hak patasyn alan ýazýar goşgyny.

(A. Atabaýew)

59. Teksti okaň, okanyňyzda orfoepik normalaryň-da berjaý edilişiniň ähmiýetini aýdyp beriň.

Labyz gerek

Bir şahyr kişi syýa hem kagyz almaga bazara barypdyr. Bazar-da adamlaryň: «Şu gün agşam kerwensaraýa pylan suhanwer gelyär, diňläp hezil ediris» diýen gürrüňlerini eşidip, at-owazasy ýaýran suhanweri görmek, diňlemek üçin ol hem kerwensaraýa barýar. Görse, ine, bir nazarkerde ýaş ýigit şeýlebir gyzykly, labyzly edip gürrüň berýär eken, goşgy okaýar eken. Suhanwer bir goşgyny okanda: «Muny pylan şahyr düzüpdir» diýip, ýaňky şahyryň öz adyny tutup-

dyr. Iki gözünden ýaş döküp oturan şahyra gözi düşen suhanwer: «Atam, nämä aglaýaň?» diýip sorapdyr.

Şahyr: «Oglum, seniň labyzly okaýşyň täsiri bilen öz ýazan zatlarymyň şeýle gowudygyna göz ýetirdim. Eserde sözüň gerek bolşy ýaly, labyz-da gerek ekeni. Gör, bu ýerde meni hiç kimem tananok, ýogsam, seniň aýdýan goşgularyňy ýazan özüm ahyry» diýipdir.

60. Teksti okaň, onuň sözleşşiň haýsy tipine degişlidigini anyklaň, ýönekeý gepleşişe häsiýetli aýratynlyklary aýdyp beriň.

Ependiniň bir ýalta gyzy barmyş. Ýatan çöpi galdyranok diýýä. Bir gün Ependi aýalyňa ýüzlenip, şeýle diýipdir:

– Keywany, men sübsäni alaýyn-da, öýi syryp-süpürüp başlaýyn. Senem aňyrdan gel-de, meniň sübsäme ýapys. Özünem sesiň ýetdigidinden: «Aňkasy aşan diýsä! Nämeler edip ýörsün? Biz barkak, öýi tämizlemek saňa galypmydyr indi?» diýip gygyr. Sen sübsäni meniň elimden aljak bol, menem bermejek bolaýyn. Sen sesiňi goýarsyň welin: «Seniň işiň şonsuzam ýetik ahbetin. Halys lütüň çykýa uzynly gün. Agzyň nanly uklap galýaň» diýip, menem tutaýyn nadaralygyma. Heý, şeýtsek dagy gyzymyza täsir etmezmikä? Öýi, daşaryny-ýerini süpürmezmikä?

Şeýdip, olar birmeýdan çekeleşipdirler. Sübsäni kä biri, kä beýlekisi özüne çekipdir. Dawa çözülmänsoň, olaryň gyzy ukudan oýanyp, ýanlaryna gelipdir-de:

– Şeýdip, masgara bolup durmaga utanaňyzokmy? Munyňyzdan gep bolmaz. Sübsäni bu gün-ä sen, ertirem sen işledersiň – diýip, ilki kakasyňa, soňam ejesine barmagyny çommaldypdyr.

61. Goşgyny orfoepik kadalary berjaý edip labyzly okaň, ulanylan çeperçilik serişdelerini düşündiriň.

Uzak ýaýlada enäniň hüwdüsi

Eýýäm güneş batypdyr,
Aý-da agyl atypdyr.
Garagolja Serdarym
Süýji uka batypdyr.

Malyň göwni ýazlarda,
Lalyň göwni sözlerde.
Meniň göwnüm sendedir,
Seniň göwnüň düzlerde.

Günler aýlara bakar,
Aýlar ýyllara bakar.
On sekizin dolduryp,
Serdarym ata çykar.

Jahyllygyň ýaşynda
Yşk gaýnar döşünde.
Obamyzyň gyzlary
Seni görer düşünde.

Ýaryň geler ýanyňa,
Eneň geler zaryňa.
Sen maňa az bakarsyň,
Köp bakarsyň ýaryňa.

Gyş ýaza sesin goşar,
Bahar kösük ýetişer.
Gelin-gaýnyň käwagt
Arasyňa tow düşer.

Jorama duşan ýerim,
Balam, seni öwerin.
Gelniň ýuwar köýnegni,
Men dolagňy ýuwaryn.

Daş oba düşse ýoluň,
Gyş bolsa sagy-soluň,
Ilki eneň ýat eder,
Onsoň ýatlar aýalyň.

Kim serer kak, gurduny,
Kim söýer halk merdini.
Derdiňi men götärin,
Sen göter il derdini.

Bu dünýä ýogy-barym,
Bar myradym, mydarym,
Kötel ýollaň külpetin
Soň bilersiň, Serdarym.

(G. Ezizow)

62. Teksti stilistik derňew ediň. Sözleýşiň suratlandyрма tipiniň aýratynlyklaryny düşündiriň.

Aýnanyň darak tutýan eli göze ilginsiz inip-galýardy, gotazlary galgaýardy, sümsüleler jyňňyrdaýardy, darak güpürdiň-güpürdiň ses edýardi. Emma ol güpürdi Mamanyň ukusyna päsgel bermän, gaýta onuň nyzamyny bozman çykýan horrudysyna heň bolup goşulýardy.

Onuň bir eli keserli, bir eli ýüpli ýüwrük elleri gözleriniň yzyna eýerýardi. Onuň ýagly gaýyş ýaly çeye barmaklary näzik gür erişleriň birini basyp, birini galdyryp, ýüp çolaýardy, sag eliniň üç barmagy bilen tutýan keseri ony ýüzüniň ugruna kesip goýberýardi (*B. Ker-babaýew*).

63. Göçüriň, goşguda şahyryň nähili fonetik serişdelerden peýdalanandygyny aýdyp beriň.

Ene dilim

Alys asyrlaryň ahy-nalasy,
Begenji-gynanjy,
jebri-ejiri –
Meniň dilim, seniň dünýäňde galan
Pyragynyň dünýä beren setiri.

Akyl bolup galan sende babalar,
Nakyl bolup galan sende danalar.
Galypdyr ýüregi dilýän ýaň bolup,
Dil bitmänkä olja bolan çagalar.

Hüwdi bolup galan eziz eneler,
Uzyn gije hüwdi çemenin bogup.
Ýesir düşen gerçekleriň dymmasy
Galypdyr mukaddes dymyşlyk bolup...

Ösüşim-tesişim,
ýagşym-etmişim,
Sen meniň taryhym – meniň geçmişim,
Eger diri bolsa türkmeniň dili –
Geljegimem diri,
Geçmişem diri!

(N. Rejebow)

64. Göçüriň. Leksiki serişdeleriň ulanylyş medeniýetini düşündiriň.

Seniň adamlygyň galpdyr, ýalandyr,
Hemme kişä deň ýagşylyk etmeseň.
Syn et, Günem diňe köşge nur saçyp,
Sowlup geçenog-a garyp çatmadan.

Damjalaryň damyp-damyp,
Köl bolşunda many kändir.
Hut şeýdip, bilimli, baý hem
Gowý adam bolunýandyr. (*Gadymy hindi pähimlerinden*).

65. Resul Gamzatowyň hekaýasyny labyzly okaň. Proza eserlerinde çeper dil serişdeleriniň ulanylyşynyň we pikiriniň beýan edilişiniň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

Men bir gezek Parižde dagystanly suratkeşe gabat geldim. Rewolýusiýanyň yz ýanynda ol Italiýa okuwa gidipdir, şol ýerde italýan gyzyna öýlenipdir-de, öýüne dolanmagy unudypdyr. Mende onuň çeken gussaly suratlaryna tomaşa etmek islegi döredi. Men ondan öz suratlaryny görkezmegini haýyş etdim.

Bir suratda tikenli gyzganyň üstünde oturan guşjagaz çekilipdir. Gyzgan ýalazy daşlaryň arasynda ösýär. Guş saýraýar, hesrete çümen bir dagly gelin bolsa oňa seredip dur. Meniň surata gyzyganymy görüp, suratkeş düşündirdi:

- Bu surat gadymy awar rowaýatynyň esasynda çekilen.
- Haýsy rowaýat?
- Guşy tutup, kapasa salypdyrlar. Ýesir düşen guşjagaz gije-gündiz «watan, watan, watan...» diýip tekrarlapdyr. Guş eýesi: «Be, munuň watan diýýäni nämekä, niredäkä? Megerem, ol gül-pürçük bolup oturan ajaýyp bir mekandyr, onda jennete laýyk agaclar, uçmaha mahsus guşlar saýraýandyr. Gel, şu guşy erkinlige goýbereýin, nirä gidýärkä? Belki, ol maňa şol ajaýyp ýurduň ýoluny görkezer» diýip, kapasanyň kildini ýazdyrypdyr. Guş uçupdyr. Ol on ädim töweregi uçup, daşlaryň arasynda gögeren gyzgana baryp gonupdyr. Şol gyzganyň üstünde onuň höwürtesi bar eken.

Men hem öz watanyma kapasanyň gözeneginden seredýän – diýip, suratkeş sözünü jemledi.

Parižden öýe gelip, men suratkeşiň hossarlaryny idedim. Geň galaýmaly, onuň ejesi şindem bar eken. Onuň hossarlary watany terk eden, dogduk topragyny saýry topraga çalşan ogul hakdaky söhbedimi gussa batyp diňlediler. Olar onuň günäsini geçen ýaly bolup duýuldy, onuň ölmän gezip ýörendigine begendiler.

Birden onuň ejesi dillendi:

– Siz awarça gürleşdiňizmi?

– Ýok, dilmajyň üsti bilen. Men rusça, seniň ogluň bolsa pereňçe.

Ene ogluň öldi habary gelende edilişi ýaly, ýüzüni gara hasa bilen örttdi. Uzak dymandan soň dillendi:

– Sen ýalňyşypsyň, Resul, meniň oglum bireýýäm ölüpdür. Eger ol meniň oglum bolsa, ol meniň öwreden dilimi unudyp bilmez.

PUBLISISTIK STILDE DİL BIRLIKLERINIŇ ULANYLYŞ MEDENIÝETI

Publisistik stil türkmen edebi diliniň habar, korrespondensiýa, makala, interwýu, reportaž, oçerk ýazylyan görnüşidir, giň halk köpçüligine niýetlenen metbugatyň dilidir. Öz gözbaşyny XX asyryň ýigirminjy ýyllaryndan alyp gaýdan türkmen publisistikasy Garaşsyzlyk ýyllary içinde doly kemala geldi, kämilleşip häzirki derejesine ýetdi.

Ýurdumyzda we jahanda bolup geçýän wakalar bilen halk köpçüligini habarly etmek, durmuşyň wajyp meseleleri boýunça raýatlar bilen pikir alyşmak, jemgyýetçilik pikirini kemala getirmek, wagyz etmek maksatly gazet-žurnallarda neşir edilýän bu eserlerde dil birliklerini ulanmakda özboluşly aýratynlyklar bar.

Publisistika žanrlarynda-da umumylyklar bilen bir hatarda maksady, gurluşy, dil birlikleriniň ulanylyşy babatda käbir aýratynlyklar bar. Meselem, jemgyýetçilik ähmiýetli syýasy, sosial, ykdysady, medeni habarlary halk köpçüligine gijikdirmän ýetirmek maksady bilen ýazylyan habarlar «şu gün», «dün» ýaly sözler bilen başlanýar. Olarda wakanyň haçan, nirede bolup geçendigi sada sözlemlerde gysga hem düşnükli habar berilýär. Sözlemleriň habary, köplenç, işligiň öten zaman şekilinde getirilýär.

Korrespondensiýa žanrynda hem habar berilýär, ýöne ol habardan giňräk bolýar, ony ýörite taýýarlykly žurnalist ýazýar, onda wakalara töwerekleýin düşündiriş berilýär.

Interwýuda hem habar berilýär, onda döwrüň möhüm meselesi gozgalyp, sorag-jogap görnüşinde pikir alşylýar. Ol edebi diliň gepleşik görnüşinde žurnalistiň we interwýu berýäniň kimdigi bilen tanyşdyrylyp başlanýar we «Beren gürrüňleriňiz üçin sag boluň!», «Işňizde rowaçlyklar arzuw edýäris!» ýaly sözlemler bilen jemlenilýär.

Reportažda, köplenç, dabaraly wakalaryň geçýän pursady suratkeşlik bilen beýan edilýär. Sözlemleriň habary işligiň häzirki zaman şekilinde getirilýär.

Makalada jemgyýetçilik pikirini kemala getirmek üçin döwlet ähmiýetli syýasy, ykdysady, medeni meseleler gozgalyp, çözüdi we durmuşa geçirilmeli çäreler bellenilýär.

Oçerk žanry dil birlikleriniň ulanylyşy taýdan çeper stile ýakyn-dyr, ýöne onda çeperçilik serişdeleri ulanylsa-da, häsiýetlendirilýän şahs, onuň käri, wezipesi, gazanan üstünlikleri hakda anyk maglumatlar berilýär.

Publisistikada durmuşyň ähli taraplarynyň görkezilýändigine görä, onda jemgyýetçilik durmuşynyň hemme ugurlaryna degişli sözler, stilara sözlerem, ylmy, syýasy adalgalar hem işjeň ulanylýar. Meselem, resmi habarlarda ýer-ýurt, edara, gurama, syýasy partiýalaryň atlary işjeň ulanylsa, halk hojalygyna degişli makalalarda nebit, gaz, senagat, oba hojalygy, maldarçylyk, ekerançylyk, söwda, ylym-bilim... ýaly ulgamlara degişli adalgalar köp ulanylýar.

Tygşytlylyk, gysbylyk üçin atlaryň BMG (Birleşen Milletler Guramasy), GDA (Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy), TBM (Türkmenistanyň Bilim ministrligi), TDNG (Türkmen döwlet neşirýat gullugy) ýaly gysgaldylan görnüşleriniň, zol-zol gaýtalanýan sintaktik gurluşlaryň işjeň ulanylyşy publisistik stiliň hemme žanrlaryna häsiýetli aýratynlykdyr.

Metbugat – döwürüň, durmuşyň aýnasy. Durmuşymyzda ýüze çykýan özgerişler ilki bilen metbugatda öz beýanyny tapýar. Meselem, sowet döwründe işjeň ulanylan alynma sözleriň köpüsi arhaizme öwrüldi. *Abituriýent, adres, student, stansiýa, plan, klub, poliklinika...* ýaly sözleriň **dalaşgär, salgy, talyp, beket, maksatnama, meýilnama, medeniýet öýi, saglyk öýi** ýaly türkmençe wariantlary işjeňleşdi. **Bitaraplyk, Garaşsyzlyk, galkynyş, geňeş, hususylaşdyrmak, kärendeçilik...** ýaly täze sözleriň ýüzlerçesi metbugatyň üsti bilen işjeň ulanylyşa girdi. Soňky ýyllarda metbugatda **düýbüni tutmak, ýola goýmak, güýje girmek, ýüze çykmak, rol oýnamak, durmuşa geçirmek, ýerine ýetirmek, amala aşyrmak, üstünlik gazanmak, alyp bar-mak...** ýaly kalkalaşdyrylan söz düzümleri işjeň ulanylýar.

Publisistik stiliň dilden beýan edilýän görnüşleri bolan tele-radio gepleşikler hem dil birlikleriniň ulanylyşy taýdan beýleki publisistik žanrlardan biraz tapawutlanýar. Aýdym, saz, wideo şekiller bilen bezelen gepleşikleriň: «Mähriban radiodilçiler», «Gadyrly tele-tomaşaçylyk» diýen mähirli sözler bilen sada, düşnükli, arassa edebi dilde alnyp barylýan wakalara, dabaralara žurnalistiň hut özi bilen bilelikde gatnaşan ýaly güýçli täsir edýär.

Publisistik žanrlaryň neşir görnüşleri edebi dilimiziň orfografik normalaryny, gepleşik görnüşleri bolsa orfoepik normalaryny giň halk köpçüligine ýaýmakda, ahyrky netijede edebi normalarymyzyň oňat özleşdirilmeginde ägirt uly hyzmaty ýerine ýetirýär. Häzirki zaman türkmen publisistikasy dil arassalygyny goramak, adalgalary millileşdirmek babatynda beýleki stillere-de oňaýly täsir edýär. Ol diňe habar bermek, jemgyýetçilik pikirini döretmek, wagyz etmek däl, eýsem, edebi normalary gyşarnyksyz berjaý etmegiň nusgasy bolup, okyjylaryň sowatlylyk derejesini ösdürmekde, sözleşiş medeniýetini ýokarlandyrmakda hem ägirt uly hyzmaty ýerine ýetirýär.

Edebiýatlar

- Nepesow G. Türkmen diliniň publisistik stili. – Aşgabat, 2007.
- Türkmen diliniň sözleşiş medeniýetiniň käbir meseleleri. – Aşgabat, 1988.

Soraglar we ýumuş

- Gazet-žurnal makalalary näme üçin publisistika diýlip atlandyrylýar?
- Publisistik stiliň nähili žanrlary bar, olar nähili hyzmatlary ýerine ýetirýär?
- Publisistik žanrlaryň aýratynlyklaryny düşündiriň.

66. Okaň, tekstiň publisistik stiliň haýsy žanryna degişlidigini, maksadyny aýdyp beriň.

Berkarar Watanymyzyň kuwwatly ösüşleriniň bähbidine

Bedenterbiýe we sport, saglygy goraýyş, syýahatçylyk ulgamlary hem şäher gurluşyk maksatnamalary Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen dünýä tejribesiniň gazananlarynyň esasynda uly ösüşlere eýe bolýar. Bu ugurlarda soňky gysga döwrüň içinde dünýäniň iň öndebaryjy tehnologiýalaryna, ylma we täzeçe pikirlere esaslanýan täze gurlan köpugurly binalar barmak basyp sanardan juda köp. Olaryň netijeliligi hakynda pikir edeniňde, bu ulgamlarda gazanylýan üstünlikler döwletiň we jemgyýetiň ösüşinde, halkyň bagtyýar we abadan durmuşynyň üpjün edilmeginde örän möhüm bolup durýar. Bu wezipeleriň üs-

tünlikli amala aşyrylmagynda halkyň bagtyýar we abadan durmuşy, saglygy baradaky möhüm işler onuň esasyny düzýär. Ýurdumyzyň durmuş-ykdysady taýdan okgunly ösüşi raýatlaryň ýaşaýyş-durmuş derejesiniň yzygiderli ýokarlanmagyny üpjün edýär. Hut şonuň üçin hem bu asylyly ýörelgeler döwlet Baştutanymyzyň öňe sürýän döwlet syýasatynyň esasy ileri tutulýan ugurlarynyň biri bolup durýar.

67. Göçüriň, resmi habaryň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

Resmi habar

Türkmenistanyň Mejlisi «Lebap welaýatynyň Hojambaz etra-byndaky 4-nji orta mekdebe Soltanşa Atanyýazowyň adyny dakmak hakynda» Karar kabul etdi.

(TDH)

68. Göçüriň, publisistik makalada leksik hem grammatik birlikleriň ulanylyş aýratynlyklaryny düşündiriň.

Türkmenistanda Birleşen Milletler Guramasynyň Bilim, ylym we medeniýet meseleleri boýunça guramasy (ÝUNESKO) bilen netijeli hyzmatdaşlygy ösdürmäge uly üns berilýär. Türkmenistan 2013 – 2017-nji ýyllar üçin ÝUNESKO-nyň Ýerine ýetiriji Geňeşine agza saýlanyldy. Ýurdumyzyň bu abraýly guramanyň Bütindünýä medeni we tebigy mirasyny goramak baradaky Konwensiýasyna goşulyşmagy hem-de geljekki nesiller üçin taryhy-medeni we tebigy gymmatlyklary aýawly saklamak boýunça alyp barýan giň möçberli işleri aýratyn belenilmäge mynasypdyr. Hyzmatdaşlygyň çäklerinde soňky ýyllarda Türkmenistanda bilelikdäki birnäçe taslamalar, täsin taryhy-medeni ýadygärlikleri gorap saklamak baradaky taslamalar durmuşa geçirildi. Häzirki döwürde türkmen taryhynyň geçmişdäki täsin desgalarynyň we tebigy ýadygärlikleriniň birnäçesini ÝUNESKO-nyň Bütindünýä mirasynyň sanawyna goşmak boýunça işler alnyp barylýar.

69. Ýurdumyzda ýa okaýan ýokary mekdebiňizde şu gün (düýn) bolup geçen baýramçylyk dabarasy ýa-da başga bir medeni çäre hakda gazete habar ýazyň.

70. Makalany okaň we onuň terbiýeçilik ähmiýetini aýdyp beriň.

Akyldar şahyr Döwletmämmet Azady «Wagzy-azat» kitabynda çagalaryň ata-enäniň öňündäki borçlarydyr wezipeleri barada çuň manyly, terbiýeçilik ähmiýetli öwüt-ündewleri beýan edýär. Çagalaryň ata-enäniň öňündäki mukaddes borçlarynyň 10-sy ten bilen, 10-sy dil bilen, 10-sy köňül – göwün bilen, 10-sy hem mal, zat bilen bitirilmeli wezipe-borçlardyr.

Ten bilen, hereket üsti bilen amala aşyrylmaly borçlar:

1. Ata-enäniň hyzmatyny etmek.
2. Ata-enä hormat goýmak.
3. Ata-enäniň pendini tutmak.
4. Etmeli däl diýlip tabşyrylan işleri etmezlik.
5. Ata-enäniň biri razy bolmasa, ýola gitmezlik.
6. Birinden-biri ýoldan gelse, öňünden çykmak.
7. Eger ýola gitse, ýoldaş bolmak.
8. Çagyrylanyňda eglenmän çalt gelmek.
9. Ata-enäniň möhümlerini tiz berjaý etmek.
10. Ata-enäniň ýumuşlaryny gaşyňy çytman ýerine ýetirmek.

Dil arkaly berjaý edilmeli borçlar:

1. Ata-enäniň sesinden sesiňi gataldyp geplemezlik.
2. Olaryň näzini çekmek.
3. Utançly, aýyp sözleri aýtmazlyk.
4. Ata-enäniň adyny tutup çagyrmazlyk.
5. Göwne degiji sözleri aýtmazlyk.
6. Ýüzlerine dikanlap söz aýtmazlyk.
7. Ýumşaklyk bilen hoşamaý sözleri aýtmak.
8. Bir işi «et, etme» diýip ata-eneňe aýtmazlyk.
9. Ata-enäniň duran tarapyna bakyp tükürmezlik.
10. Ýanlarynda pyňkymazlyk.

Köňül-ýürek bilen berjaý edilmeli borçlar:

1. Ata-eneňe mähriban bolmak, olary mähir, söýgi bilen gurşap almak.
2. Ataňy dost tutunmak, ony iň gadyrdan dostuň hasap etmek.
3. Olar şat bolsalar, şat bolmak.
4. Olar gaýgyly bolsalar, gaýgyly bolmak.

5. Olar köp gürlseler, darykmazlyk.
6. Saňa jepa etseler, gaharyňy getirmezlik.
7. Olar derde sataşsalar, öz derdiň diýip düşünmek.
8. Olary ynjytmazlyk.
9. Ata-enäniň özi aýtmasa, olaryň pikir-paýhaslaryny, etjek işlerini biljek bolup ýörmezlik.
10. Olar her näçe garrasalar-da, ejizleseler-de, olara uzak ýaş dilemek.

Mal – zat bilen ödelmeli borçlar:

1. Ata-enäniň egin-eşigini, ýorgan-düşegini özüňkiden gowy etmek.
2. Ata-eneňi özüňden gowy iýdirmek.
3. Her hili oňat tagamlary taýýarlap, öňlerinde goýmak.
4. Ata-ene kimi görmek islese, ony çagyryp getirmek.
5. Ata-enäniň göwün islän zadyny tapmak.
6. Ata-ene üçin eliňi açyk tutmak.
7. Ata-enäniň razylygy üçin sadaka bermek.
8. Ata-enäniň doganlaryny, dostlaryny myhmançylyga çagyrmak, olara hezzet-hormat etmek.
9. Hassa bolsa, sagalmagyny arzuw etmek.
10. Olaryň baş saglygyna sadaka berip, doga okamak.

Perzendiň ata-enäniň öňündäki bu mukaddes borçlary Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň ýaşlaryny terbiýelemekde hem nusgalyk mekdepdur (*Ý. Annamyradowa*).

71. Hormatly Prezidentimiziň ýaşlara öwüt-ündewlerini göçüriň. Dil birlikleriniň ýerlikli ulanylyşyny öwreniň.

Watanymyzyň rowşen geljegi üçin okamak, öwrenmek, zähmet çekmek bagtyýar ýaşlarymyzyň öňlerinde goýan baş maksadyna öwürülmelidir.

Okuwçylar we talyp ýaşlar döwletimiziň mundan beýläk-de gülläp ösmeginiň – rowşen geljegimiziň hatyrasyna amala aşyrylýan beýik işlere gowy okamak, çuň bilim almak we hünär öwrenmek bilen jogap berip, Watanymyzyň mynasyp ogul-gyzlary bolmalydyrlar.

Ýaşlar beýik maksada – ýurdumyzy bilimler mekanyňa öwür-
mäge gönükdirilen beýik işlere gowy okamak, döredijilikli zähmet
çekmek, gurmak, döretmek, ylym-bilim dünýäsine çuňňur aralaşmak
bilen mynasyp goşant goşmalydyrlar.

72. Oçerki okaň, onda dil serişdeleriniň ulanylyş aýratynlyklaryny we söz-
leýiş medeniýetiniň talaplarynyň berjaý edilişini aýdyp beriň.

Daýhan buýsanjy

Aslynda-da, Amanbaý zähmetsöýer, halalhon kişi. Görelde
bolýan ata, mynasyp maşgalabaşy. Neberesine baş bolup, olary-da ha-
lallygyň ýolundan ýöredip ýör. Onuň 5 ogly, 2 gyzy bar. Hemmesi-de
maşgalaly. Ogullary Orazberdi, Şageldi, gyzy Güljemal obalaryndaky
19-njy orta mekdepe mugallym. Hudaýberdi, Nurmuhammet, Geldi-
muhammet, Gülşirin dagy kärendeçi, traktora erk etmegem başaryar-
lar. Amanbaýyň maşgala agzalary 30-danam geçýär. Olaryň hemmesi
bir gazandan nahar iýýärler.

Kiçeňräk märeke – maşgala bolup,
Bir saçağa el uzatmak bagtyňdyr.
«Tüweleme» diýer il-günüň gelip,
Bir saçağa el uzatmak bagtyňdyr.

Uly sözlär, kiçi diňlär oturar,
Pikir, hyýal düzülendir setire.
«Agzybire Taňry biýre» ýetirer,
Bir saçağa el uzatmak bagtyňdyr.

Niýetine görä maňlaýy gelen,
Beýik Biribaryň nazaryn salan
Kowmusyň sen.
Tutuş neberäň bilen,
Bir saçağa el uzatmak bagtyňdyr.

Maşgala gurply ýaşaýar, ol agzybirligiň, bir-birege goldawyň ba-gyşlan serpaýy, maşgalada ýeňil awtoulaglaryň 4-si, «Zil» kysymly ýük awtoulagy, «MTZ-80» kysymly traktor, tirkeg, ýer sürýän, hatar aralygyny bejerýän, gowaça çöpüni çapýan, ekine dökün berýän, ýap-dan suw çykarýan enjamlary bar. Döwletli maşgalanyň şahly iri mal-larynyň sany 50-den, dowarlary 100-den geçýär. Atlary 2, düýeleri 18, towuklarynyň sany 200-e golaýlaýar. Saglyp alynýan süýdüş her ýylda 25-30 tonnasyny Daşoguzyň «Şabat» paýdarlar jemgyýetiniň Akdepe bölümçesine tabşyrýarlar. Maşgalanyň süýt-gatygy, çal-çeki-zeşi, mesge ýagy, ýumurtgasy, iýjek çöreginiň bugdaýy, eti özünden. Myhmansöýerligi-de, toý-märekä-de ýetip dur.

Berkararlygymyz, baky Garaşsyzlygymyz Amanbaý Durdyýewiň ykbalyna öz şuglasyny saçdy. Oňa «Türkmenistanyň hormatly il ýaşulusy» diýen belent at berildi. Mekge-Medinä gidip, hajy bolup geldi. Hormatly Prezidentimiziň serpaýy bilen beýik Galkynyş hem-de täze özgertmeler zamanasynda Amanbaý Durdyýewiň ar-zuw-islegleri yzly-yzyna hasyl bolýar. Sebäbi olaryň aňyrsynda je-pakeşlik, halalhonlyk, agzybirlik dur. (*H. Mätjumaýew, Türkmenistanyň at gazanan žurnalisti*).

73. Baş makalany okaň, publisistik tekstiň stilistik taýdan derňew edilişini öwreniň.

Golaýda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň we Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Wladimir Putiniň arasynda telefon arkaly söhbetdeşlik boldy.

Türkmenistanyň we Russiýanyň Prezidenti döwletara gatnaşyk-laryň netijeli häsiýete eýedigini kanagatlanma bilen belläp, ikitarap-laýyn hyzmatdaşlygyň, şol sanda söwda-ykdysady gatnaşyklaryň möhüm ugurlaryny kesgitlediler we dürli ugurlarda özara peýdaly gatnaşyklary ýola goýmak üçin ägirt uly mümkinçilikleriň bardygyny nygtadylar. Söhbetdeşligiň dowamynda taraplar özara gyzyklan-ma bildirilýän sebitleýin we ählumumy meseleleriň birnäçe möhüm ugurlary babatda pikir alyşdylar. Şunda iki ýurduň abraýly halkara guramalaryň çäklerinde netijeli hyzmatdaşlygy ösdürmäge bolan taýýarlygy tassyklandy («*Aşgabat*» gazetini, 15.05.2018).

Nusga:

1. Stili: publisistik; içki stili gazet; žanry: wajyp meseläni gozgaýan baş makala.

2. Tekstiň ulanylýan ugry: publisistik ugur. Tekst köpçülikleýin habar beriş serişdeleri arkaly derwaýys habary halk köpçüligine ýetirmeklige gönükdirilen.

3. Tekstiň esasy hyzmaty: maglumat bermek (telefon arkaly söhbetdeşlik, ählumumy meseleler, ikitaraplaýyn gatnaşyk).

4. Tekstiň adresaty: tekst okyjylar köpçüligine niýetlenen.

5. Tekstdе ulanylýan pikir ýöretmäniň görnüşi: anyklaşdyryjy beýan etme.

6. Sözleýşiň görnüşi: ýazuw.

7. Tekstiň stil alamatlary: dil serişdeleriniň ekspressiwligi, logiki yzygiderlilik.

8. Tekstiň stiliniň dil alamatlary: waka anyk faktlar arkaly delillendirilipdir, eýesi, habary, aýyklaýjy agzalary ýerbe-ýer, habarlary işligiň öten zamanynyň üçünji ýöňkemesinde getirilen, habar sözlemleri arkaly beýan edilipdir.

YLMY STILDE DIL BIRLIKLERİNİN ULANYLYŞ MEDENİYETİ

Ylmy stil edebi dilimiziň ylmy edebiýatlar: dissertasiýalar, monografiýalar, ylmy makalalar, okuw kitaplarydyr gollanmalar ýazylyan özboluşly görnüşidir.

Ylmy tekstler birinji nobatda maksady we ylmy işgärlere niýetlenilýändigini bilen tapawutlanýar.

Ylmyň baş maksady dünýäniň gizlin syrlaryna akyl ýetirmekden, hadysalaryň arasyndaky baglanyşygy, tebigatyň, jemgyýetiň ösüş kanunlaryny öwrenip, ýaşaýyş üçin peýdaly netijeleri gazanmakdan ybaratdyr.

Ylmy tekstler bellibir maksat göz önünde tutulyp, ýörite berkidilen, tassyklanýan temalar boýunça ýokary bilimli hünärmeniň derňew usullaryny ulanyp geçiren barlaglarynyň, köp ýyllyk zähmetiniň netijesidir.

Ylmy tekstler gurluşy taýdan çeper, publisistik eserlerden, resmi iş kagyzlaryndan düýpli tapawutlanýar. Olar işiň gurluşy bilen tanyşdyrylýan «Giriş» bölüminden başlanýar. Onda temanyň öwreniliş ýagdaýy, öwrenmegiň derwaýyslygy, ylmy hem amaly ähmiýeti delillendirilýär. Soňra işiň esasy mazmuny baplara bölünip beýan edilýär. «*Netije*» bölümünde baplarda öňe sürülen pikirler jemlenilýär, işiň netijesini ulanmak barada teklip berilýär.

Leksik birlikleriň ulanylyşynda hem ylmy tekstleriň özboluşly aýratynlyklary bar. Maglumatlaryň anyk bolmagy üçin ylmy edebiýatlarda, esasan, anyk manyly sözler – terminologik leksika, köplenç, halkara adalgalar ulanylýar. Göçme manyly, emosional öwüşginli sözler, durnukly söz düzümleri ylmy stil üçin häsiýetli däl.

Ylmy tekstler diňe şol ýa-da ugurdaş ylymlar bilen iş salyşýan ylmy işgärlere düşnükli bolýar. Talyplara, mekdep okuwçylaryna niýetlenilýän ylmy-usuly edebiýatlarda, okuw kitaplarydyr gollanmalarda, ylmy-populýar neşirlerde okyjylar köpçüligine düşnükli bolar ýaly ylmy adalgalara giňişleýin düşündiriş berilýär.

Tehnologiýa asyry, ylym asyry diýlip häsiýetlendirilýän XXI asyrdaky ylym bilen aýakdaş gitmek üçin ylmy-nazary we ylmy-tehniki edebiýatlaryň dilini hemmelere düşnükli bolar derejede sadalaşdyr-

mak mümkin däl. Ylmy işlerde **atom, kosmos, mikrob, žurnalist...** ýaly halkara adalgalary terjime etmek, şol manylarda **žerre, arş, mör-jew, galamgär...** ýaly sözleri ulanmak maslahat berilmeýär, hatda adalgalarda sinonimdeşlige-de ýol berilmeýär.

Ylmy tekstlerde grammatik birlikleriň ulanylyşynda hem käbir aýratynlyklar bar. Meselem, atlary baglanyşdyrmakda düşüm goşulmalarynyň galdyrylyp ýa-da gysgaldylyp ulanylmagyna ýol berilmeýär.

Hil sypatlaryna garanda otnositel sypatlar köp ulanylýar.

Milli ölçeg atlaryna – numeratiwlere derek **santimetr, metr, gram, kilogram, sekunt, minut...** ýaly has takyk manyly halkara adalgalary ulanylýar.

Ylmy tekstlerde at çalyşmalary-da **biziň pikirimizçe, biziň işimizde** ýaly köplük sanda getirilýär.

Pikiri jemlemegi bildirýän **diýmek, şeýlelikde, umuman** ýaly sözlerem, **biz – ýaşlar** ýaly takyklaýjy, anyklaýjy sözlerem ylmy işde işjeň ulanylýar.

Ylmy tekstlerde ähli agzalary ýerbe-ýer doly sözlemler, isim sözlemlerine garanda işlik sözlemleri has köp ulanylýar.

Wakalaryň haçan bolup geçendigine garamazdan, sözlemleriň habary, köplenç, «Magtymguly XVIII asyrdä **dünýä inýär**. Ol öz döwrüniň dünýä belli medreselerinde **bilim alýar**» ýaly işligiň häzirki zaman şekilinde we üçünji ýöňkemedä getirilýär.

Sada sözlemlere garanda baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşan goşma sözlemler, ylaýta-da, eýerjeňli goşma sözlemler has köp ulanylýar.

Ylmy tekstlerde sözlemler pikir ýöretme tipli bolýar.

Başga awtorlaryň işlerinden üýtgeşsiz alnan sitatalar, olaryň alnan çeşmesi hakdaky bibliografik maglumatlar, salgylanmalar ylmy stile mahsus aýratynlyklardyr.

Pikiri az söz bilen gysby aňlatmak üçin ylmy işlerde «şertli dillerden» – tablisalardan, shemalardan, simwollardan peýdalanylýar.

Ylmy tekstleriň okyjylara düşnükli bolmagy köp babatda dil birlikleriniň ýerlikli ulanylmagyna we edebi normalaryň gyşarnyksyz berjaý edilmegine bagly.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow XXI asyry aňyýet we tehnologik asyr, ylym asyry diýip häsiýetlendirýär. Hormatly Prezidentimiziň nygtaýşy ýaly, häzirki zaman şertlerinde döwletiň kuwwaty we gülläp ösmegi ilkinji nobatda ylmyň we tehnologiýalaryň ösüşi, milletiň intellektual derejesi bilen kesgitlenilýär.

Berkarar döwletimizde ylym bilen aýakdaş gitmek üçin ylym-bilim ulgamyny ösdürmäge aýratyn uly üns berilýär. Geljekki ylmy işgärler bolan biziň her birimiz edebi dilimiziň ylmy stiline dil birlikleriniň ulanylyş medeniýetini oňat özleşdirmelidiris we türkmen ylmyna mynasyp goşant goşmalydyrys.

Edebiýatlar

- Weýisow B. Ylmy barlaglaryň esaslary. – Aşgabat, 2010.
- Nepesow G. Türkmen diliniň stilistikasy. – Aşgabat, 2012.
- Amansaryýew J., Gulmanow G. Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe sprawoçnigi. – Aşgabat, 1981.

Soraglar we ýumuş

- Ylmy edebiýat näme?
- Ylmy edebiýatlaryň beýleki edebiýatlardan nähili aýratynlyklary bar?
- Dil birlikleriniň ulanylyşy taýdan ylmy-nazary, ylmy-tehniki edebiýatlaryň ylmy-populyar we ylmy-usuly neşirlerden aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

74. Okaň, ylmy makalanyň maksadyny we dil aýratynlygyny düşündiriň.

Atamyrat Atabaýewiň döredijiliginde şygry bendi täze ýaşayş demini edindi. XX asyrdaky kemala gelen döwürleriň iki görnüşiniň haýsysynyň has maksadalaýykdygy dogrusynda köp jedeller edildi: başaşamy ýa boşasha? Elbetde, edebiýatyň daş-töwereginde gidýän şeýle jedelleri piňine almazdan, bu bentleriň ikisi-de ýaşamagyny dowam etdirdi. Her hal ýokary poeziýanyň hadysasy diýdirýän şahyrlaryň, köplenç, başaşa ýykgyň edendigini-de bilýäris. Öňi bilen başaşa ileri tutarlyklydyr. Ýöne halypa şahyrdaky boşaşanyň köpdügi bizi köp oýlandyrypdy. Görüp otursak, setiriň içinde, çäginde duýgy we owaz sazlaşygy (garmoniýasy) ýeterlik mukdara hem-de hile gelende, boşaşanyň «boşlugy», bizowallygy aradan aýrylýan ekeni.

Setiriň ahyryndaky başaşa ahyrky maksat däl, esasy zat şygryň tutuş garmoniýasy eken. Garmoniýa bolsa diňe kapyýa arkaly döremeyär we diňe kapyýa bilen çäklenmeyär, ol şol sanda ses, owaz assosiasiýalaryndan dogulýar (*A. Şyhnepesow*).

75. Göçüriň, ylmy-usuly tekstiň maksadyny we dil aýratynlygyny düşündiriň, adalgalaryň aşagyny çyzyň.

Nusgawy şahyrlarymyzyň Magtymguludan başlap tas hemmesi diýen ýaly murapbagy ulanypdyrlar. Murapbag poeziýanyň kanunyna görä, üç, baş, ýedi bentden ybarat bolmaly. Diňe sýužetli goşgularda bu dokuz we ondan hem köp bentden ybarat bolup biler. Nusgawy şahyrlar bu kadany örän berk berjaý edipdirler.

Murapbag şygryň akgyňlygy, täsirliçligi, çeperçilik babatda aýdym edilip aýdylmaga oňalylygy bilen tapawutlanýar. Murapbag görnüşinde düzülen goşgynyň birinji bendiniň birinji we üçünji setirleri, soňra ikinji, dördünji setirleri özara **a, b, a, b** görnüşinde sazlaşýar.

Goşgynyň soňky bentleriniň başky üç setiri **d, d, d** görnüşinde kapyýalaşyp, dördünji setiri birinji bendiň ikinji, dördünji setirlerindäki ýaly kapyýalaşýar (*A. Atabayew*).

76. Göçüriň, ylmy adalgalaryň aşagyny çyzyň, tekstdäki hyzmatyny düşündiriň.

Şygyr sungatynyň labzy kyssanyňkydan başga-başga serişdeler bilen tagama getirilýär. Meşhur «Kitap» hekaýasynyň gahrymany Magtymgulynyň şygrylaryny ilkinji eşidişinden galan täsirlerini şeýle gürrüň berýär: «Şol kepjesakgal molla dilini aýnadyp, sesiniň labzyny arapçamy ýa-da başga bir zatçamy üýtgedip okanynda men aşakda – külüň üstünde oturan ýerimde baryna düşünmän ekenim». Elbetde, nusgawy şygyr sungatymyzdan, şygyr okaýyş kadalaryndan habarly adam üçin kepjesakgal mollanyň okaýşy-da, onda arapçanyň ýa-da başga bir zatçanyň ýoklugy-da düşnüklidir. Diňe belli-belli kadalar dogry okalanda üýtgeşik bir sungat bolan nusgawy şygrymyzyň labzy doly ýüze çykyp bilýär (*A. Şyhnepesow*).

77. Okaň, ylmy-populýar tekstiň maksadyny we dil aýratynlygyny aýdyp beriň.

Nebiti ilkinji kim çykarypdyr?

Ýeriň astyndan alynýan çig nebit gadym zamanlarda hem belli bolupdyr. Kābir ýerde nebit Ýeriň ýüzüne has golaý ýerleşip, daşy-na atylp çykypdyr. Emma ony ýeriň astyndan burawlap almalydy-gy barada hiç kimiň kellesine gelmändir. Nebit çykarmak üçin ýeri burawlamalydygy hakyndaky ilkinji ideýany öňe süren Nýu-Ýorkly alym Georg Bissel hasaplanylýar.

Edwin Dreýk (1819–1880) ilkinji bolup, burawlamak arkaly 1858-nji ýylyň 27-nji awgustynda 21 metr çuňlukdan nebit çykarýar. Dreýkiň ilkinji esaslandyran kompaniýasy başda günde 25 barrel ne-bit çykarypdyr. Ol nebiti almakda adaty pompa ulanypdyr.

Edwin Dreýkiň açyşy derrew hemme ýere ýaýraýar. Burawlaýyş işleri Birleşen Ştatlaryň ähli künjeginde, Kanadada we Ýewropa-da giňden ýaýbaňlanypdyr. Netijede, nebit çykarmakda täze döwür başlanýar.

1870-nji ýylda Jon Dewison Rokfeller bilen Genri Flegler «Standard Oil» şereketini esaslandyrýarlar. Bu şereket 10 ýyldan soň Amerikanyň nebit çykarýan şereketleriniň 95 göterimine eýeçilik edýär. Rokfelleriň özi bolsa dünýäniň iň baý adamy we ilkinji milli-oneri bolýar.

1890-njy ýylda inžener Rudolf Dizel solýarka bilen işleýän he-reketlendiriji oýlap tapýar. Dizel motorlarynyň senagatda we flotda işjeň ulanylmagy bilen nebite isleg has-da artyp başlaýar («*Zaman*» ga-zetinden).

78. Ylmy-usuly tekstiň maksadyny we dil aýratynlygyny düşündiriň.

Munazara Gündogar halklarynyň edebiýatyna degişli şygyr görnüşleriniň biridir. Munazara sözi çekişme, jedelleşme manysyn-dadyr. Oňa, köplenç, tebigat predmetleri – haýwanat we ösümlük «wekilleri» gatnaşdyrylýar. Olaryň her biri özüniň artykmaç tarap-laryny aýdyp öwünýär. Kimiň, nämäniň mamladygy ýa mamlä däl-

digi şahyr tarapyndan şygryň soňunda ýa-da jedelleşýänlere soňra goşulan üçünji biri tarapyndan anyklaşdyrylýar.

Emir Muezziniň «Galam we hanjar», Fizulynyň «Beň we çakyr», Gaýybynyň «Otuz iki tohum» kyssasy, Çary Gurbangylyjowyň we Meretguly Garryýewiň yzygiderlikde «Ussahanada» diýen şahyranas eserleri munuň anyk mysallarydyr (*A. Mämmedow*).

79. Okaň, ylmy adalgalary saýlap, depderiňize göçüriň, ahlak edebi adal-gasynyň manysyny düşündiriň.

Ahlak kadalary diýip, esasan, ýagşa-ýamana baha bermek ne-tijesinde adam gatnaşyklarynda ýüze çykýan köpugurly durmuş pursatlarynda, şeýle hem şahsy meselelerde şahsyýetiň özüni alyp barmagyny kesgitleýän, özi-de jemgyýetçilik köpçüligi tarapyndan goldanylýan we ýazylmadyk görnüşde hereket edýän düzgünleriň je-mine düşünilýär.

Kämil ahlakly şahsyýet diýip jemgyýetçilik köpçüligi tarapyn-dan goldanylýan ahlak düzgünlerine laýyklykda durmuşda özüni alyp barýan adama aýdylýar. Ahlak edebiniň berjaý edilmegine edeplilik diýilýär.

Ýagşy ahlak häsiýetli adam	Ýaman ahlak häsiýetli adam
Zähmetkeş, jepakeş	Ýalta, aňsat eklenjiň gözleginde gezyýan
Dogruçyl, sözüniň eýesi	Ýalançy, lebzinden dányan
Adalatyň tarapdary	Meseläni öz bähbidine görä çözyýan
Agzybirlik ugrunda göreşýän	Başbozarlyk edýän
Il-günüň bähbidini ileri tutýan	Diňe özüni bilýän
Bidüzgünçilikleriň deňinden geçmeýän	Hiç zada parh goýmaýan
Pespäl	Tekepbir, ulumsy
Batyr, merdana	Gorkak, kişiniň arkasyna bukulýan
Geçirimli	Goltugy daşly, ar almaga çalyşýan
Ruhubelent	Göwnüçökgün, dünýeden doýgun
Edepli	Edepsiz, medeniýetsiz

Ýakynu-daşlara mährem	Hemmelere rehimsiz, yzgytsyz
Kynçylyklardan gorkmaýan	Ejiz, namart
Her bir işde jogapkärçilik duýýan	Näme bolsa şol bolsun edýän
Başganyň pikirini diňläp bilýän	Öz diýenini gögerdýän
Wagtyň gadyryny bilýän	Ömrüni bimany geçirýän
Ahlak-hukuk kadalaryny berjaý edýän	Ahlak-hukuk kadalaryny başarsa bozýan

(T. Goçyýewiň «Ahlak kadalarynyň jemgyýetçilik hyzmaty» kitabyndan)

80. Türkmen diliniň lingwistik terminleriniň sözlüğinden *edebi norma, çeper stil, publisistik stil, ylmy stil, resmi iş stili* adalgalaryna berlen düşündirişleri depderiňize göçüriň.

RESMI İŞ STILİNDE DİL BİRLİKLERİNİN ULANYLYŞ MEDENİYETİ

Resmi stil edebi dilimiziň kanunlar, permanlar, kararlar, buýruklar, edara hatlary we raýatlaryň şahsy resminamalary ýazylýan özboşlykly bir görnüşidir.

Kanunlar, kararlar, permanlar döwlet derejesindäki resminamalardyr. Bildiriş, beýan, buýruk, kepilnama, gulluk hatlary – bular edaralarda ýazylýan resminamalara degişli. Arza, terjimehal, düşündiriş, dil haty... raýatlar tarapyndan ýazylýan resminamalardyr.

Resmi stil hyzmaty, gurluşy, mazmuny taýdan-da edebi dilimiziň beýleki stillerinden düýpli tapawutlanýar. Dil serişdeleriniň dürli stillerde ulanylyşy birmeňzeş däl. Sözleşiş medeniýeti olaryň maksada laýyk, ýerlikli ulanylmagyny talap edýär.

Resminamalara köp manylylyk, göçme manylylyk mahsus däl. Olaryň ähli görnüşlerine resmiliň häsiýetli. Meselem, adam atlarynyň *Sapar Güjük*, *Sapar Güjük ogly*, *Sapar Güjükow* ýaly üç hili ulanylyşy bar. Resmi stilde adam atlaryny **-ow/-owıç/-ýewıç, -owa/-ýewa, -owna/-ýewna** ýaly goşulmaly ýazmak talap edilýär.

Resminamalarda ýer-ýurt, edara atlarynyň-da **BMG, GDA** ýaly gysgaldylan däl-de, Birleşen Milletler Guramasy, Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy ýaly doly görnüşleri ýazylýar.

Kanunlarda, permanlarda, kardyr buýruklarda **-mak/-mek, -maly/-meli, -ylýar/-ilyär** goşulmalary, ýaýraň söz düzümleri, birnäçe deňdeş agzaly, özara **we, hem, hem-de** ýaly baglaýjylar arkaly baglanyşan çylşyrymly goşma sözlemler işjeň ulanylýar.

Kärhanalarda, edaralarda, guramalarda zähmet çekýän islendik adam resminamalary we iş kagyzlaryny dogry ýazmagy başarmalydyr. Munuň üçin bolsa olardan edilýän talaplary bilmek gerek. Resminamalary dogry ýazmak üçin olaryň näçe bölekden durýandygyny bilmeli. Her bir resminamanyň bölekleri (rekwizitleri) doly we dogry ýazylmalydyr. Maglumatlar, deliller, talaplar logiki yzygiderlilikde getirilip, seljerilýän işiň ýagdaýy dogry beýan edilmelidir. Resminamalaryň hemmesi syýa bilen ýa-da kompýuterde standart ölçegli ak kagyzyň bir ýüzüne çep gapdalynda 3,5 *sm* ýer goýlup ýazylýar.¹

¹ Seret: Babaýew K. Dokumentleriň we iş kagyzlarynyň türkmen dilinde ýazylyşy. – Aşgabat, 1993; Ýagmyrow M. İş resminamalary boýunça gollanma. – Aşgabat, 2008.

Resmi iş stiliniň görnüşleriniň hemmesine häsiýetli aýratynlyklar:

1. Gysga beýan etmek.
2. Standart formada ýazylmagy.
3. Ýuridik, diplomatik, harby ugurlara degişli adalgalaryň işjeň ulanylmagy.
4. İş atlarynyň, işligiň nämälim şekiliniň köp ulanylmagy.
5. At sözlemleriniň, sanawlaryň ulanylyşy.
6. Emosional – ekspressiw öwüşginli sözlere ýol berilmezligi.

Resminamalaryň gurluşynda-da, leksik, grammatik birlikleriň ulanylyşynda-da birmeňzeş ulanylmak – standartlaşmak güýçli. Olarda başda resminamanyň ady, adresatyň we adresantyň ady, familiýasy, wezipesi, soňra resminamanyň mazmuny, resminamany ýazan, tassyklan adamlaryň ady, familiýasy, wezipesi, goly, ýazylan senesi anyk görkezilýär.

Resminamanyň tekstiniň abzaslara bölünişine-de, sözlemde sözleriň ýerleşiş tertibine-de aýratyn üns berilmeli.

Kanun, perman, karar, beýan, güwänama, kepillnama, maglumatnama, maksatnama, meýilnama, şahadatnama, pasport, diplom ýaly resminamalaryň atларыndan mälüm bolşy ýaly, gadymy hem orta asyrlarda, hatda XX asyryň ýigirminji ýyllaryna çenli resminamalar, esasan, başga dillerde ýazylyp gelnipdir. Ýurt garaşsyzlygyna eýe bolanymyzdan bäri Türkmenistanda ähli resminamalar döwlet dilinde, ýagny ene dilimizde ýazylýar.

Jemgyýetçilik durmuşynyň dürli pudaklarynda zähmet çekýän raýatlaryň hünär başarnyklary olaryň sözleşiş medeniýeti bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Geljekki hünärmenler bolan biz resminamalaryň dilinden edilýän talaplary oňat özleşdirip, öz iş orunlarymyzda olary talaba laýyk berjaý etmelidiris.

Edebiýatlar

- Nepesow G. Türkmen diliniň stilistikasy. – Aşgabat, 2012.
- Babaýew K. Dokumentleriň we iş kagyzlarynyň türkmen dilinde ýazylyşy. – Aşgabat, 1993.
- Şyhyýewa O. Türkmen diliniň stilistikasy (amaly okuw). – Aşgabat, 2014.

Soraglar we ýumuş

- Resminamalaryň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz?
- Resminamalaryň dil hem gurluş taýdan nähili aýratynlyklary bar?
- Resmi iş stiliniň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

81. Okaň, resminamalarda sözlemleriň abzaslara bölünüşindäki leksik we grammatik birlikleriň ulanylyşyndaky, sözlem gurluşyndaky aýratynlyklary aýdyp beriň.

Türkmenistanyň Konstitusíasy

Türkmen halky bolan biz öz ykbalymyzy kesgitlemek baradaky mizemez hukugymyza esaslanyp:

– Watanymyzyň häzirki hem geljekki ykbaly üçin jogapkärdigimizden ugur alyp;

– ata-babalarymyzyň azgybir, parahat we oňşukly ýaşamagy ündän wesýetlerine ygrarlydygymyzy beýan edip;

– milli gymmatlyklarymyzy we bähbitlerimizi gorap saklamagy, Türkmenistanyň garaşsyzlygyny, özygtyýarlylygyny, hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýyny pugtalandyrmagy maksat edinip;

– her bir adamyň we raýatyň hukuklaryny hem azatlyklaryny kepillendirip, jemgyýetde raýatlyk asudalygyny we milli agzybirliги üpjün etmäge, halk häkimiýetiniň hem-de demokratik, hukuk we dünýewi döwletiň esaslaryny berkarar etmäge çalşyp, Türkmenistanyň Esasy Kanuny – şu Konstitusíany kabul edýäris.

82. Göçürin, hukuk adalgalarynyň aşagyny çyzyň.

Kanun jebir çekenden, şaýatdan we jenaýat kazyýet önümçiligine gaýry gatnaşyjylardan zorluk, gynama, gorkuzma arkaly görkezme almagy gadagan edýär. Psihiki ýa-da fiziki mejbur etmek arkaly görkezme almak Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 181¹, 197-nji maddalaryna laýyklykda jenaýat hasaplanylýar. Şeýle hem iş boýunça dogry görkezmeleri bermek baradaky raýatlyk borjy düşündirilenden soň, şaýat, jebir çeken görnetin ýalan görkezme beren ýa-da görkezme bermekden boýun gaçyran halatynda Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 201-202-nji maddalary esasynda jenaýat jogäpkärçiligine çekilýär.

106-njy madda. Kazyýet önümçiligi döwlet dilinde ýöredilýär. Işe gatnaşýan we kazyýet önümçiliginiň dilini bilmeýän adamlara terjimeçiniň kömek etmeginde işiň materiallary bilen tanyşmak hem-de kazyýet hereketlerine gatnaşmak, şeýle hem kazyýet mejlisinde ene dilinde çykyş etmek hukugy bilen üpjün edilýär.

(Türkmenistanyň Konstitusiyasy)

83. Okaň, tekstiň gurluşyndaky we dil birlikleriniň ulanylyşyndaky aýratynlyklary düşündiriň.

Türkmenistanyň Prezidentiniň PERMANY

Bütindünýä welosiped gününü bellemek hakynda

Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Asambleýasynyň 3-nji iýuny Bütindünýä welosiped günü diýip ygylan etmek baradaky Rezolýusiýasyndan ugur alyp hem-de Garaşsyz Watanymyzda beden-terbiýäni we sporty wagyz etmek, jemgyýetimizde sagdyn durmuş ýörelgelerini işjeň ornaşdyrmak, ösüp gelýän ýaş nesli sport bilen meşgullanmaga giňden çekmek, Bitarap Watanymyzyň halkara sport abraýyny has-da belende götermek, ýurdumyzda welosiped sportuny mundan beýläk-de ösdürmek maksady bilen, şeýle hem Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 81-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, **karar edýärin:**

1. Bütindünýä welosiped gününü her ýylyň 3-nji iýunynda belläp geçmeli.

2. Türkmenistanyň Sport we ýaşlar syýasaty ministrligi Bütindünýä welosiped gününüň ýokary derejede guramaçylykly bellenip geçilmegini üpjün etmeli.

3. Ministrlikler, pudaklaýyn dolandyryş edaralary hem-de weleýatlaryň we Aşgabat şäheriniň häkimlikleri Bütindünýä welosiped gününüň ýokary derejede guramaçylykly bellenip geçilmegine ýardam bermeli.

4. Türkmenistanyň Sport we ýaşlar syýasaty ministrligi Türkmenistanyň Adalat ministrligi bilen bilelikde şu Permandan gelip çykýan

üýtgetmeleri we goşmaçalary Türkmenistanyň kanunçylygyna girizmek baradaky teklipleri bir aý möhletde taýýarlamaly we Türkmenistanyň Ministrler Kabinetine bermeli.

Türkmenistanyň Prezidenti

Gurbanguly BERDIMUHAMEDOW.

Aşgabat şäheri, 2018-nji ýylyň 22-nji maýy.

84. Göçüriň, kanunlaryň dil aýratynlygyny aýdyp beriň.

14-nji madda. Türkmen dili Türkmenistanyň döwlet dilidir. Türkmenistanyň ähli raýatlaryna öz ene dilini ulanmak hukugy kepillendirilýär.

38-nji madda. Her bir raýatyň bilim almaga hukugy bardyr.

Umumy orta bilim hökmanydyr, her bir adam ony döwlet mekdeplerinde tölegsiz almaga haklydyr.

Döwlet her bir adam üçin öz ukybyna görä hünär biliminiň elýeterli bolmagyny üpjün edýär.

Döwlet we döwlete dahylsyz guramalaryň, raýatlaryň Türkmenistanyň kanunçylygy bilen bellenilen esasyda we tertipde tölegli bilim beriş işini amala aşyrmaga hukugy bardyr.

Döwlet hemme okuw mekdepleri üçin bilimiň hökmany bolan standartlaryny belleýär.

85. Toparyňzyň sapaklara gatnaşygy we dersler boýunça aýlyk synaglaryň jemlerine bagyşlanyp geçirilen halypa sagadynyň beýanyňy ýazyň, onda sözleşiş medeniýetiniň talaplaryny berjaý ediň.

86. Raýatlara degişli resminamalaryň gurluşyndan edilýän talaplary göçürüp alyň we öwreniň.

Arza

(Berilmeli maglumatlar)

1. Arza bilen ýüzlenilýän edaranyň we onuň ýolbaşçysynyň ady (familiýasy ýöneliş düşümde getirilýär).

2. Arza ýazanyň ady, işleýän, okaýan, ýaşayan ýeri (familiýasy çykyş düşümde getirilýär).

3. Resminamanyň ady (Arza).
4. Mazmuny.
5. Arza goşulýan resminamalaryň sanawy.
6. Arza ýazanyň goly.
7. Arzanyň ýazylan senesi.

Terjimehal **(Berilmeli maglumatlar)**

1. Resminamanyň ady (Terjimehal).
2. Şahsyň ady, familiýasy.
3. Haçan, nirede doglandygy, ata-enesi baradaky maglumatlar.
4. Bilim derejesi: nirede, haýsy mekdepe okan, haçan tamamlandygy baradaky maglumatlar.
5. Nirede, nähili wezipelerde işländigini, häzir kim bolup işleýändigini hakdaky maglumatlar.
6. Harby borçlulygy hakdaky maglumat.
7. Haýsy jemgyýetçilik guramalaryna agza (kärdeşler arkalaşyklary, partiýa, ýaşlar guramasy).
8. Hökümet sylaglary, hormatly atlary.
9. Maşgala ýagdaýy barada maglumat.
10. Öý salgysy.
11. Goly.
12. Terjimehalyň ýazylan senesi.

Düşündiriş haty **(Berilmeli maglumatlar)**

1. Edaranyň we onuň ýolbaşçysynyň ady, familiýasy.
2. Düşündiriş hatyny ýazanyň ady, käre, wezipesi.
3. Resminamanyň ady (Düşündiriş haty).
4. Mazmuny.
5. Düşündiriş hatyna goşulýan resminamalar.
6. Düşündiriş ýazanyň goly.
7. Ýazylan senesi.

Hasabat **(Berilmeli maglumatlar)**

1. Hasabat berilýän edaranyň we onuň ýolbaşçysynyň ady, familiýasy.
2. Hasabat berýäniň ady, familiýasy, käri, wezipesi.
3. Resminamanyň ady (Hasabat).
4. Mazmuny.
5. Şahsy goly.
6. Ýazylan senesi.

Beýan **(Berilmeli maglumatlar)**

1. Ýygnagy geçiren edaranyň, guramanyň ady.
2. Resminamanyň ady, tertip belgisi (beýan, № ...).
3. Geçen senesi (ýyly, aýy, güni).
4. Gatnaşanlar.
5. Prezidium hakda maglumat.
6. Gün tertibi.
7. Diňlenildi.
8. Soraglar, jogaplar.
9. Çykyp geplediler.
10. Karar.
11. Ýygnagyň başlygynyň we kätibiniň gollary.

Häsiýetnama **(Berilmeli maglumatlar)**

1. Häsiýetnama kim üçin ýazylan bolsa, onuň işläň (okaýan, işleýän) edarasynyň ady, käri we wezipesi, ady, familiýasy.
2. Resminamanyň ady.
3. Mazmuny: doglan ýyly, milleti, partiýalylygy, bilimi, käri, wezipesi, ady, familiýasy, näçenji ýyldan bäri şu edarada okap ýa-da işläp gelýändigini, nähili wezipeleri ýerine ýetirendigi, kärine bolan yhlasy, jemgyýetçilik işine gatnaşygy, hökümet sylaglary, hormatly

atlary, gylyk-häsiýetiniň esasy sypatlary, ahlak keşbi barada maglumat.

4. Häsiýetnama berýän edara ýolbaşçylarynyň gollary we edaranyň möhüri.

5. Ýazylan wagty.

Bildiriş **(Berilmeli maglumatlar)**

1. Resminamanyň ady.
2. Yglan edilýän çäräniň wagty.
3. Çäräniň geçiriljek ýeri.
4. Geçiriljek çäräniň ady.
5. Şol çäräniň mazmuny.
6. Çäräni geçirýän edaranyň ady.

Ynanç haty **(Berilmeli maglumatlar)**

1. Resminamanyň ady.
2. Mazmuny: ynam bildirýän adamyň okaýan, işleýän edarasynyň ady, käri, wezipesi, şahsyň öz ady, familiýasy, ynam bildirilýän adamyň ady, familiýasy, pasport maglumatlary, ynanylýan zat, işiň ýerine ýetirilmeli edarasynyň ady.
3. Ynanç hatyny ýazýanyň goly.
4. Ýazylan wagty.
5. Goly tassyklaýjy edara, onuň ýolbaşçysynyň ady, familiýasy, goly.
6. Goluň tassyklanan senesi.

GEÇİLENLERİ GAYTALAMAK, BERKİTMEK ÜÇİN YUMUŞLAR

87. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Älem içre at gezer» eserinden mugallymlara berlen nesihatlary göçürüp alyň, goý, olar size öz işiňizde ýol-ýörelge bolsun.

Öz söýgüli käriňe düýrmegiň bilen berilmeli we özüňde bolan zady – bütün ömrüňi şoňa bagyşlamaly.

Bilim üznüksiz, dowamly, barha ýokarlygyna, belentlige ösýän bolmaly. Bilim ulgamy zynjyr ýaly bir-birine sepleşip gitmeli. Bir halkanyň üzülen ýerinde onuň zynjyrlygy galmaýar.

Mugallym öz sesine aýratyn üns bermelidir. Ses öwrenilýän sapagy kabul etdirmegiň guraly bolmalydyr. Mugallymyň sapagy ussat bagşynyň aýdýan aýdymyna meňzeş bolmalydyr.

Mugallymyň borjy okuwçynyň kemçiligini, ýetmezini ýüze çykarmak däl-de, eýsem, onuň başarnygyny ýüze çykarmakdyr, şony ösdürmekdir we kämilleşdirmekdir.

88. Okaň. Sözleri ýerlikli ulanmak hakda söz ussatlarynyň garaýyşlaryny aýdyp beriň.

Paradoks: «Aýylganç gowy». Gowy zat nädip aýylganç bolýarka?! «Aýylganç» bilen «gowy» bir-birine gapma-garşy gelýän düşünje dälmi näme? Nahara-da «bal ýaly» diýilýär. Nahar bal ýaly bolsa, aýylganç erbet bolmazmy? Nahar «süýji» ýa-da «bal ýaly» bolman, «tagamly» bolýar (*A. Tagan*).

Adaty durmuş nukdaýnazaryndan şahyrlyk – paradokslary duýmak we olary açmakdyr (*A. Şyhnepesow*).

* * *

Ata Atajanow meniň hekaýadyr powestlerimiň golýazmasyny okanda, «sorag» diýen söze gabat gelse, hökman «sowal» sözi bilen çalşyryardy. Bir golýazmanyň gyrasynda bolsa ol: «Atdaş! Saňa näçe gezek aýtmaly? «Sorag» sözi kazyýet işine degişli. Sorag sudda edilýär ahyryn» diýip, ullakan harplar bilen bellik edipdir (*A. Tagan*).

* * *

Söz diýen ýöne bir zat däl. Ol ýa gargyş, ýa gutlag, ýa gözellik, ýa hasrat, ýa hapa, ýa güwälik, ýa ýalan, ýa çyn, ýa ýagtylyk ýa-da tümlük bolmaly.

Öz ýowuz ülkämde eşitdim muny,
Bu dünýä biz üçin sözden ýasaldy.
Bu niçiksi söz ol, niçik ýaňlandy,
Dogamy? Buýrukmy ýa-da Kasammy?

Galkyp, dünýä üçin edýäris göreş,
Äşgär dünýäň şerden ýaña ýanyany.
Söz tapyň, dogamy, kasammy, gargyş,
Ýöne şol söz halas etsin dünýäni!

(R. Gamzatow)

89. Teksti orfoepik normalary berjaý edip okaň. Ýazuw dilinde punktuasiýa belgileriniň ähmiýetini düşündiriň.

Beýik zatlar köpdür. Aslynda, beýiklik uzynlyk ölçegi bilen kesgitlenýän däldir, ol ýagşy häsiýetiň jemidir. Pikir ediň, il beýikdir. Ol hemişe köp meselede: toýda, ýasda, baryp-gelişde senden artykdyr.

Päli pes ynsan beýikdir. Ol edil miweli agaç ýalydyr (A. Şagulyýew).

* * *

Durmuşda hemme zat özüňe baglydyr. Bir işiň paşmadymy? Özüňden gör. Goňşyň bilen oňşaňokmy? Özüňden gör.

Hormat-sylag edenoklarmy? Özüňden gör.

Sözün ýer tutanokmy? Özüňden gör.

Ýaramaz pişelere ulaşdyňmy? Özüňden gör.

«Mert özünden görer, namart ýoldaşyndan» diýen pähim bar (A. Şagulyýew).

90. Göçüriň, tekstde sözlemleriň baglanyşdyrylyşyna üns beriň.

Aýna adamyň diňe daş sypatyny görkezýändigini sebäpli, ony iň görnäýjek ýerde asyp goýýarlar. Eger aýna adamyň içki dünýäsini hem görkezýän bolsa, onda ony, umumanam, ulanyşdan aýrardylar (A. Tagan).

Agtygym dünýä indi. Ony üç günden soň öýe getirdik. Ol aglap başlady welin, derrew agzyna rezin emzik berdiler. Emzigi enesiniň emmesidir öýdüp aldanan çaga derrew sesini goýdy. Şeýdip, çaga dünýä inen badyna uly adamlar ony aldap başlaýarlar. Şeýdip, ene süýdüniň ýany bilen çaga dünýäsine galplyk, aldaw goşýarys (*A. Tagan*).

91. Okaň. Inwersiýanyň hyzmatyny aýdyp beriň.

Ýeke-täk täri bar gyzma kişiniň
gaharny ýatymagyň:
«Üýrýämiňem» diýme, habaram gatma,
Sanaşyp oturmagyn.

92. Goşgyny labyzly okaň, onda haýsy çeperçilik serişdeleri ulanylypdyr?

Säher turup, syl ýüzüne çagaňy,
Päkligiňde bolup bilseň şonça bol.
Sen sanama gara saçyň agyny,
Sen sag-aman öreniňe monça bol.

Säher turup, syl ýüzüne dünýäni,
Giňligiňde bolup bilseň şonça bol.
Bu dünýäňe mahsus ähli zatlaryň
Senden sowlup geçmeýänne monça bol.

(*G. Ezizow*)

93. Okaň we mazmunyny gürrüň beriň. Edebi sözleýşiň ýazuw hem gepleşik görnüşleriniň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

Wamberi özüniň Wengriýada doglandygyny ýazsa-da, anyk senesini görkezip bilmändir. Garyp ýewreýler üçin dogluş hakyndaky şahadatnama hökmany zat hasap edilmändir. Ol çagalykdan agsak bolupdyr. Bejergiler kömek etmese-de, Arminiý ruhdan düşmändir...

Oglunda kakasyndan miras galan ylma teňneligiň bardygyny aňan ejesi onuň doktor bolup ýetişmegini isläpdir. Daşary ýurt dillerini öwrenmäge bolan yhlasy, başarnygy bu agsak oglanjygy monarhlaryň açan mekdebiniň gapysyna getirýär.

1851-nji ýylda okuwy gutaranda ýedi dili bilýän Wamberi öý mugallymy bolup işläp başlaýar...

Ol özüne örän talapkär bolupdyr. Her gün hökman etmeli işlerini kalendara belläpdir. Eger bellän işlerini ýerine ýetirip bilmese, jeza hökmünde özüni nahardan mahrum edipdir («*Türkmen dili*» gazetinden).

94. Okaň. Tekstiň maksadyny, sözleşşiň haýsy tipine degişlidigini aýdyp beriň.

Soltanbent – Murgap derýasynyň orta akymynda ýerleşýän in gadymy we uly gidrotehniki desgalaryň biri. Taryhy çeşmelerde onuň ady Mary bendi, Seribent (Başbent), Bendi-soltan, Bendi-mübärek diýlip hem tutulýar. Bendiň ilki gurlan döwri, ähtimal, VII asyra degişlidir. Soltanbent ady bilen XII asyrdan bäri belli. Häzirki Soltanbent 1910-njy ýylda gurulýar.

Soltanbendiň taryhy Marynyň taryhy bilen gönüden-göni baglydyr. Soltanbent özüniň müň ýyldan hem gowrak taryhynda köp galagoply wakalary başdan geçirýär. 1162-nji ýylda bendi suw böwsüpdur; 1219-njy ýylda bendi mongollar ýumrupdyrlar; 1409-njy ýylda ony Temiriň (Temirlen) ogly Şahruhyň buýrugy boýunça dikeldýärler. 1566-njy ýylda bendi Şeýbanylardan bolan Abdylla han ýumrupdyr; 1727-1728-nji ýyllaryň gysynda ol Eýran şasy Nediriň buýrugy boýunça ýykylýar we 1734-nji ýylda ýene şonuň buýrugy bilen dikeldilýär. 1785-nji ýylda Buhara emiri Şamyrat Welnamynyň goşunlary bendi weýran edýärler. Şondan soň tä XX asyryň başlaryna çenli Soltanbent öz ähmiýetini ýitirýär (*G. Hojamyradow*).

95. Teksti okaň, dil birlikleriniň ulanylyşy taýdan onuň haýsy stile degişlidigini anyklaň.

Ata-babalarymyzyň çarwaçylyk bilen meşgullanan toparlarynyň esasy peýdalanan aý-ýyl hasaby Müçe kalendarý bolupdyr. Onuň atlary:

Ýyl başy syçan, sygyr, bars, towşan, luw, ýylan,

Ýylky, koý (goýun), bijin, takyk, it, doňuz – boldy tamam... ýaly sanalýar.

Gadymy türki kowumlaryň VI – VIII asyrlara degişli daşa ýazylan ýadygärliklerinde Göktürkmen hanlarynyň bitiren hyzmatlary, goňşy halklar bilen aragatnaşyklary, harby ýörişleri müçe ýyllarynyň atlary bilen ýazylypdyr.

Müçe hasabynda syçan, takyk (towuk), bijin, it ýyllary agyr, gurak we hasylsyz hasaplanylýpdyr. Goýun, sygyr, doňuz ýyllary ýagynly we amatly hasaplanylýpdyr. Halk arasynda bular barada «Buýsanmagyn baýlygyňa, bijin bardyr öňünde», «It ýyly ek, doňuz ýyly or» ýaly nakyllar bar (*A. Jykyýew*).

96. Umumy sapagyň ýazgysyny okaň, dil birlikleriniň maksada laýyk, ýerlikli ulanylyşyna üns beriň.

Murgap patyşalyk mülki – Aleksandr III-niň permany boýunça Murgap derýasynyň jülgesinde 1887-nji ýylyň 6-njy awgustynda esaslandyrylan mülk. Bu mülk 104000 desýatine (1 desýatin 10925 inedördül metr ýa-da 1,09 gektar) golaý meýdany tutup, üçburçluk görnüşinde ýerleşýär. Mülke Semireçýeden, Kaşgardan gurluşykçylar, daýhanlar göçürilip getirilipdir. Olaryň hemmesini «tarançylar» atlandyrypdyrlar. (Terenjiler häzir hem Baýramaly etrabynda bar. Muňa, esasan, uýgurlar, kaşgarlar, dunkanlar girýär).

Mülküň ýerleri ýerli ilata we «tarançylara» kärendesine berlipdir. Mülkde Hindiguş, Soltanbent, Ýolöten bentleri, suw howdanlarynyň ulgamy telefon bilen birleşdirilipdir. Hindiguş elektrik stansiýasy Baýramalyny yşyklandyrypdyr we senagat kärhanalaryna tok beripdir.

Baýramaly stansiýasynda gulluk we ýaşaýyş jaýlary, ýanlarynda barlaghana, dürli ussahanalar bolan pagta arassalaýan (1897), ýag çykarýan (1904) we sabyn gaýnadyjy (1909) senagat kärhanaly şäherjik ösüp ýetişýär (*G. Hojamyradow*).

97. Göçüriň. Türkmenistanyň Döwlet senasynyň tekstinde dil birlikleriniň ýerlikli ulanylyşyny öwreniň.

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.

Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

98. Teksti okaň, ylmy-populýar tekstiň dil aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

Rimliler uz (asman) düşünjesine «Uzus», ýunanlylar hem «Zews» diýipdirler. Ýere bolsa rimliler hem, ýunanlar hem «Oge» diýipdirler.

Asman-zemin manysyndaky ady göterýän Oguz han biziň nesilbaşymyzdyr, asman-zemin manysyndaky ady göterýän Rama – hindileriň, Anki – şumerleriň, Gera – ýunanlaryň, Roma, Romul – rimlileriň, Diku – koreýleriň, Ahuramazda – parsalaryň, Maan – gadymy arylaryň nesilbaşylarynyň atlarydyr.

Dünýäde ähli zadyň öz jübüti bar. Asmanyň jübüti zemindir. Asman patyşadyr, zemin raýatdyr. Jübütleriň biri – patyşa, ol uludyr, ikinjisi – raýat, kiçidir. Kiçi ula tabyn bolmalydyr, ulyny hormatlamalydyr. Ulynyň sözi kiçi üçin kanun bolmalydyr. Bu asman-zemin sazlaşyk kanunydyr (*O. Ödäýew*).

99. Teksti labyzly okaň, hoşowazlylyk, akgyňlylyk, täsirlilik döretmek üçin haýsy çeperçilik serişdeleri ulanylypdyr?

Sungat

Sungat diýmek näme?
Bilýärmisiňiz?
Ele alýarlar-da ýiti keseri,
Lokga daşyň ähli artyk bölegni
Ýonup, döredýärler ajap eseri.
Artykmaçlyk – duşmanydyr sungatyň,
Tygşytly bolanda beýikdir nama.
Men pikirmi bir söz bilen aýdýarkam,
Ol ýerde üç sözüň geregi näme!

Tälim almaň dagdan inen sillerden,
Tälim alyň Wolgalardan, Nillerden.
Kemlik adamyny bezänok welin,
Artykmajam boljak bolmaň illerden.

Gyz önünde artyk söze daýanma,
Söýgä söz gerek däl, gerekdir ynam.
Söýme Watanyňy gursagňa urup,
Eneňi söýşüň dek söýüber onam.

Sungat diýmek näme?
Bilýärmisiňiz?
Bu sowala sada jogap bermeli.
Biz herimiz – özümiziň zergärmiz,
Mydam özümizi ýonup ýörmeli.

(G. Ezizow)

100. Teksti okaň, sözleri baglanyşdyrmakda grammatik normalaryň berjaý edilişini aýdyp beriň.

Täze bolan çaga at dakmakda ýagşy yrymlardan peýdalanylýar. Yzly-yzyna ogul bolup duran maşgalada oglan atlary san bilen bag-

lanyşykly goýulýar. Dördünji çagadan başlap oglanjyklaryň adyna Çary, Başım, Alty, Ýedi... ýaly atlar goýulýar. Üçünji oguldan soň Muhammet pygamberiň adyna ýanamak ыrмы-da bar.

Geçen asyrda yzly-yzyna gyz bolýan maşgalada çaganyň adyna Bessir, Doýduk, Ogulgerek... ýaly atlar hem goýuldy. Emma bu atlar häzirki wagtda seýrek duşýar. Aslynda-da, türkmen maşgalasynda ogul bolsa gowy görülyändigini üçin, gyz atlarynyň önüne «ogul» sözi goşulyp ulanylýar.

Çagasy durmaýan maşgalada dünýä inen çaga Geldi, Tirkeş, Durdy, Dursun ýaly atlar goýulýar.

Ýogalan ata-enäniň, doganyň hatyrasyna dakylýan oglan atlary: Kakajan, Atajan, Babajan, Agajan, Garry; gyz atlary: Enejan, Mamajan, Ejebaý, Enegül... (*S. Ýazowa*).

101. Okaň, ylmy-populýar tekstiň dil aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

Nakyllar edebiýat ylmynda halk poeziýasynyň bir görnüşi hökmünde nygtalyp gelinýär. Munuň şeýle bolmagy onuň birden köp setirli bölekleriniň aglaba ýagdaýda owazlaşyp gelyänligi, ýeke setirli bölekleriň hem anyk bogun ölçeglerindeligini, käbiriniň içki kapyýalary bilen baglanyşyklylygyndandyr. Käbir uzyn ýeke setirli nakyl goşga meňzemeýän ýaly bolup görünýär. Ýöne nakyllary säginmeli ýerinde säginip, esasy many berýän sözi nygtap okasaň, ol edil goşgy ýaly täsir edýär. Mazmuny has aýdyň ýüze çykarmakda, eseriň çeperçilik derejesini ýokarlandyrmakda, ideýanyň güýçlendirilip berilmeginde nakyllara umumy çeper edebiýatda, ylmy we jemagatçylyk häsiýetli edebi nusgalarda aýratyn orun berilýär. Özara gürründeşlikde, maşgala we jemgyýet gatnaşyklarynda-da olara häli-şindi ýüzlenilýär. Olar ertekiler, rowaýatlar, timsallar ýaly halk döredijiliginiň ýurtdan-ýurda, ilden-ile geçip gelyän görnüşidir (*A. Mämmedow*).

102. Goşgyny labyzly okaň, fonetik serişdeleriň çeperçilik hyzmatyny düşündiriň.

Atam maňa: «Hüsgärligi durnadan
Öwrenmegi ýatdan salma» diýipdi.
«Süýji bormuş sowgat berlen hurmadan
Öz bagynda önen alma» diýipdi.

«Bir ejiz sorasa säginip durman,
Başar bähbidiňi etmegi gurban.
Boljaklygyň bilseň bir dertlä derman,
Ol gelmesin, özüň ylga» diýipdi.

«Öz-özüne artyk baha goýmagyn,
Bedew dälsiň kakar ýaly toýnagyn.
Kitap bolsun, depder bolsun oýnagyn,
Akyl-paýhas alyp, galňa» diýipdi.

«Sözlän adam tarypyňy sözlesin,
Gözlän seni il içinden gözlesin.
Duýgularyň oňadyndan özgesin
Goýbermegin, oglum, kalba» diýipdi.

(M. Seyidow)

103. Okaň, sözlemde sözleriň, tekstde sözlemleriň arasyndaky baglanyşygy düşündiriň.

Wladimir Mezensew «Täsinlikler ensiklopediýasy» diýen kitabynda moskwaly tanymlal žurnalist W.Peskowa salgylanmak bilen şeýle bir wakany ýatlaýar. 1948-nji ýyldaky Aşgabat ýer yranmasynyň edil oň ýany howludaky it açyk duran gapydan kürsäp öýe girýär-de, sallançakda ýatan üç-dört aýlyk çagany gundagyndan dişläp, daşary alyp gaçýar. Duldandan asylgy tüpeňe ýapyşan öý eýesi bilen onuň aýaly çagany halas etmek üçin itiň yzyndan ylgaýar. Är-aýal bosagadan daşary ätlän pursatlary hem ýer yranyp, jaý weýran bolýar. Şeýlelikde, itiň duýgurlygy üç adamy ölümünden halas edýär (*A. Tagan*).

104. Okaň, dil birlikleriniň ulanylyşy taýdan tekstiň maksadyny, stilini anyklaň.

Bilermenler peýdaly 10 önüm barada durup geçip, olaryň yzygiderli ulanylmagynyň ynsan saglygyny has-da berkidip, ömrüni uzaldýandygyny öňe sürdüler. Bilermenler birinji orunda limony goýdular. Onda C witamini we flavonoidler köp bolup, sowuklama garşy durýar. Ikinji orunda – brokkolli. Onçakly giňden ýaýramadyk bu önümiň düzüminde köp mukdarda K we C witamini bar.

Ajy şokolad hem holesterin bilen göreşmekde goldaw berip, damarlaryň diwarjyklaryny sagdyn saklamaga ýardam edýär. Peýdalylygy boýunça dördünji ýerde – gyzyl kartoşka durýar. Onuň yz ýanynda bolsa gyzyl balyk gelyär. Bu balykda beýnini sagdyn saklaýan köp mukdarda omega-3 we B-3 witamini bar.

Şeýle hem hünärmenler grek hozuny, awokado we sarymsagyň peýdasy barada durup geçýärler. Bu önümleriň her biri peýdaly. Bilermenler ýene-de noýba ähmiýet bermegi sargyt edýärler. Hepdede bir gezek noýbaly nahar iýmek ýüregagyrynyň güýjemek mümkinçiligini 22 göterim aşak düşürýär. Mundan başga-da beden noýbadan we merjimekden zerur ösümlik beloklaryny alýar.

* * *

ABŞ-nyň Waşington uniwersitetiniň hünärmenleri ary balynyň düzümindäki tebigy şekeriniň peýdasynyň uludygyny mälim etdiler. Gürrüň bu ýerde ary balynyň düzümindäki şekeriniň infarkt ähtimallygyny 30 göterim azaldýandygy barada barýar. Amerikan alymlary balyň infarktyň önüni almaga ukyplydygyny aýdyňlaşdyrdylar. Bu önümde tebigy şeker bolup, ol arteriýalardaky çökündiniň mukdaryny we ölçegini 30 göterim pese düşürýän eken.

105. Tekstiň maksadyny we dil birlikleriniň ulanylyşy taýdan onuň haýsy stile degişlidigini anyklaň.

Sekizýap – Ahal welaýatynyň Gökdepe etrabyndaky dag derýajygy. Onuň suwy geçmişde 8 oba arasynda paýlanypdyr. Şonuň üçin hem ol Sekizýap adyny alypdyr. Sekizýap öz gözbaşyny Germap obasynyň ýanyndan alyp, Ýaňgala obasynyň ýanynda tamamlanýar. Derýajygyň uzynlygy 25,4 kilometr. Sekizýabyň suwunyň ortaça mukdary 740-970 l/s, duzlulygy 388-570 mg/l. Suwunyň ýylylygy tomsuna +18+20°, gyşyna +5+6°. Sekizýabyň suwunyň 85-90 göterimi ýerasty suwlardan toplanyp, ählisi ekin meýdanlaryny suwarmak üçin sarp edilýär (*G. Hajymyradow*).

106. Okaň, tekstiň stilini, onuň gurluş hem dil aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

Türkmenistanyň Prezidentiniň PERMANY

*Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň birinji mejlisini
2018-nji ýylda çagyrmak hakynda*

Ata-babalarymyzyň ýurdy dolandyrmak meselelerinde toplan baý taryhy tejribesini, milli aýratynlyklaryny göz önünde tutup, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe döwlet ähmiýetli, giň gerimli işlere ilatyň ähli gatlaklarynyň wekillerini giňden çekmek, jemgyýetimiziň agzybirliğini, jebisligini berkitmek baradaky meseleleri halkymyzyň wekilleri bilen maslahatlaşyp çözmek, halkymyzyň taryhy döwlet tejribesini iş ýüzünde durmuşa ornaşdyrmak, milli demokratiýamyzy ösdürmek boýunça gazanan üstünliklerimizi mundan beýläk-de döredijilikli dowam etdirmek we kämilleşdirmek maksady bilen, karar edýärin:

1. Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň birinji mejlisini 2018-nji ýylda Aşgabat şäherinde çagyrmaly.

2. Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň birinji mejlisiniň gün tertibine döwlet durmuşynyň ilkinji nobatdaky meselelerini ara alyp maslahatlaşmak üçin girizmeli.

3. Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň birinji mejlisini gurmaçylykly geçirmek we gelýän teklipleri, ýüztutmalary kabul etmek, toplamak hem-de seljermek boýunça Döwlet toparyny döretmeli we onuň düzümini tassyklamaly.

***Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow.***

Aşgabat şäheri, 2017-nji ýylyň 10-njy oktyabry.

107. Göçüriň, ylmy tekstiň sözlem gurluşyndaky aýratynlygyny aýdyp beriň.

Gurbannazar Ezizowyň sygryýet dünýäsini öwrenenimizde onuň türkmeniň sygyr düzüş formasyny täzeländigine, pikiri anyk, dogruçyl, şahyрана beýan etmegiň nusgasyny görkezendigine, setirlerdäki duýgularyň mynasybetini artdyrandygyna, türkmen sygyr meýdanyny has giňeldendigine göz ýetirýäris (*M. Begmyradow*).

108. Okaň. Tekstiň maksadyny, publisistik stiliň dil aýratynlygyny aýdyp beriň.

Adam elmydama täze üstünliklere alyp barýan oňyn meseleleriň gözleginde. Diňe şolar dogry ýola iterip, bikär geçirilen günleriň, aýlaryň, ýyllaryň bellibir derejede öwezini dolmaga mümkinçilik berer, goýan soragyňa aýdyň düşünmäge kömek eder. Kynçylyklar ösüşin hem kämilliğin ganatlarydyr.

Ömür diýeniň wagt bilen bagly. Wagt bolsa suw ýaly akyp duran zatdyr. Suwuň öňüne böwet goýup bolýar, ýöne wagty böwetläp bolmaýar. Wagty netijeli we tygşytly ulanmak her bir ynsan üçin esasy durmuş kynçylyklarynyň biridir. Şu kynçylygy üstünlikli ýeňip bilen, şeýle hem göreşmäge ýeterlik erki hemem gujur-gaýraty bolan sahsyýet mynasyp netijelere ýetip bilýär.

Durmuşyň manysy dogry ýaşamakdadyr. «Dogry ýaşamak» diýmek ahlagyň hem kanunyň kadalaryna laýyklykda ömür sürmekdir (*G. Goçýýew*).

109. Okaň. Tekstiň maksadyny, publisistik stiliň aýratynlyklaryny düşündiriň.

«Saýatly – Hemra» dessanyndaky:

«Göwnüm istär Häzirbeýjan ilini,

Mugan daglarynyň gary bar, gary» diýen setirler okyjylaryň ýadyndadyr.

Türkmen halkynyň taryhynda bu dag bilen baglanyşykly bolup geçen möhüm wakalar kän. 1736-njy ýylda Nedir şa Mugan sährasyn-da bütintürkmen gurultaýyny geçirýär we ähli ýerlerden gelen türkmen kethudalarynyň oňlamagynda şa täjini geýýär.

Azerbaýjanda türkmen tire-taýpalarynyň atlary bilen baglanyşykly ýer-ýurt atlary köp gabat gelýär. Şolaryň diňe käbirini ýatlaýyn: Garagoýunly, Garaja, Awşar, Saryjalar, Saýatly, Salahly, Garaman, Kyryhly, Gazan, Gapan, Garabölk, Bujak, Kerki, Deweçi, Guşçy, Geçili, Däliler, Çepni, Ýýmür, Ýaýjy, Erem, Çandyrly, Çowdur, Çakarly, Çakmakly, Halaç, Tirkeş, Sabyr, Salor, Seýitler, Soltanly, Suwar, Tana, Terakime, Garaöýli, Garkyn, Düker, Döwler, Zergär, Mamşly, Polatly... Bular türkmenler bilen baglanyşykly obalaryň,

şäherleriň atlarynyň ählisi däl, diňe iki günüň içinde tanyşmaga ýe-tişen obalarymyň, şäherlerimiň käbiri.

Bu ýurtda 60-dan gowrak şäher, şonça-da şäherçe bar. Şolaryň köpüsiniň atlarynda türkmenler bilen baglanyşykly atlar – taryh sak-lanyp galypdyr.

Baku şäheri Apşeron ýarymadasynda ýerleşýär. Men muny köpsanly taryhy çeşmeleriň şaýatlyk etmesine esaslanyp, Apşeron sö-züniň awşar türkmenleri bilen baglanyşykly emele gelendigini nygta-mak maksady bilen aýdýaryn. Köne Bakuwa orta asyrlarda Äfşäran diýlipdir, sebäbi bu şäheriň düýbünü awşar türkmenleri tutupdyr. Ors-lar Äfşäran sözünü Apşeron görnüşinde üýtgedipdirler (*O. Öde*).

110. Göçüriň. Tekstiň maksadyny, onuň ylmy stiliň haýsy görnüşine degişli-digini aýdyp beriň.

Nezire – haýsydyr bir zadyň beýleki bir zada meňzedilmegi. Bu adalga, köplenç, çeper edebiýat bilen baglanyşdyrylýar. Bir awtoryň özünden öň ýa özi bilen döwürdeş ýaşan başga bir awtoryň döreden eserine meňzedip, şonuň göreldesine eýerip, öýkünip ýazýan eseri şeýle žanrda ýazylan eser hasaplanylýar.

Muňa mysal hökmünde Hosrowyň «Perhat – Şirin», Nowaýynyň «Perhat – Şirin», Nyzamynyň «Leýli – Mejnun», Seýitmuhammet Saýýadynyň «Zöhre – Tahyr» dessanlaryny görkezmek bolar.

Nezirede ülni we oňa meňzedilýän nusga bir-birine kapyýa we ölçeg galypalary babatda deň gelmelidir (*A. Mämmedow*).

GOŞUNDY

TÜRKMEN EDEBI DILINIŇ ESASY ORFOGRAFIK KADALARY¹

I. Aýry-aýry harplaryň ýazuwda ulanylyşy

1. **A-a** harpy uzyn aýdylýan **a:**² sesine (*a:ý, a:bat, ça:ý*) we gysga **a** sesine derek (*tagma, açyk, takyr*) ulanylýar.

2. **B-b** harpy sözün başynda we sözün ortasynda zarply dymyk **p** sesinden soň gelende, zarply **b** sesine derek (*bal, bir, kepbe, gupba*), başga ýagdaýlarda süýkeş **b** (β) sesine derek (*sabyn, gabyk, gaba, sebet, gurbaga, bilbil*) ulanylýar. **B** harpy alynma sözlerden (*romb, drob, leb*) başga sözleriň soňunda ýazylmaýar.

3. **Ç, Ş** harplary sözün hemme ýerinde ýazylýar.

M e s e l e m: *çay, çekiç, arça, şaly, şeker, bagşy, aş, gyş* we ş.m.

4. **D-d** harpy türkmen sözlerinde sözün başynda we ortasynda eşidilen ýerinde ýazylyp, sözün soňunda ýazylmaýar, halkara sözlerinde bolsa sözün soňunda hem ýazylýar. M e s e l e m: *dag, adam, bedre, zawod, Madrid* we ş.m.

5. **E-e** harpy türkmen dilinde sözün hemme ýerinde ýazylýar.

M e s e l e m: *ekin, edep, eje, ene, eneke, begenç, beýik, göle, dere* we ş.m.

6. **Ä-ä** harpy uzyn aýdylýan **ä:** (*bä:ş, mä:ş, bä:ri, gä:mik, dä:ne, dä:ri, mä:lim, şä:nik*) we gysga aýdylýan **ä** (*äkitmek, jähek, bähbit, mähir, zähmet, şäher*) seslerini bermek üçin ulanylýar.

7. **F-f** harpy sözün hemme ýerinde gelip bilýär.

M e s e l e m: *Fizuly, futbol, fabrik, üflemek, tüf, žiraf* we ş.m.

8. **G-g** harpy dört sany ses üçin ulanylýar:

a) yzky kentlewük zarply **g** sesi üçin: *gara, goýy, guzy, tokga* we ş.m.

b) ortaky kentlewük zarply **g** sesi üçin: *göz, geýim, geçi* we ş.m.

¹ Türkmen edebi diliniň esasy orfografik kadalary Türkmen diliniň orfografik sözlüğinden (2016) alyndy.

² Uzyn çekimliler obýekt bolup gelenlerinde, uzynlyk belgisi iki nokat bilen aňladylýar.

ç) yzky kentlewük süýkeş **g** (ʳ) sesi üçin: *agyr, çaga, aga, tyg, bag, dag* we ş.m.

d) ortaky kentlewük süýkeş **g** (ʀ) sesi üçin: *ýegen, düzgün, özge, çigit, degirmen, beg, çig* we ş.m.

9. H-h harpy damakda emele gelýän (*habar, haywan, hekaýa, hemişe*) **h** we yzky kentlewük (*wah, ahmyr, parh, nyrh*) **h** seslerine derek ulanylýar.

10. I-i harpy uzyn (*di:ş, mi:we, i:ge, ni:re*) we gysga (*dil, pikir, kitap, iki*) **i** seslerine derek ulanylýar. Sözüň soňunda uzyn aýdylýan **i** sesi **j** harpy bilen ýazylýar: *iý, diý*. Türkmen sözlerinde bularyň yzyna goşulma goşulanda hem **j** harpy düşürilmän ýazylýar: *iým, diýmek* we ş.m.

11. J-j harpy sözüň başynda we ortasynda ýazylyp, sözüň soňunda ulanylmaýar: *jay, jedel, jorap, eje, ajy, monjuk*. Ol käbir alynma sözleriň soňunda hem ýazylýar: *kottej, kollej* we ş.m.

12. Ž-ž harpy sözüň eşidilen ýerinde ýazylýar: *žanr, žurnal, hažžyk, aždarha, režissýor, reportaž* we ş.m.

13. K-k harpy ortaky kentlewük **k** sesine (*kümüş, ýüpek, ekiş, erik*) we yzky kentlewük **k** sesine (*kagyz, kaka, ak, gatyk, tokay, bakja*) derek ýazylýar.

14. L, M, N harplary sözüň hemme ýerinde gelip bilýär.

M e s e l e m: *laçyn, alma, el, mama, adam, nagyş, ene, men, sen* we ş.m.

15. Ň harpy sözüň diňe başynda gelip bilmeyär, sözüň ortasynda we ahrynda ýazylýar.

M e s e l e m: *eňek, ýaňy, teňňe, iňňe, öň, soň, müň* we ş.m.

16. O-o harpy uzyn **o:** (*bo:rç, go:za, do:dak*) we gysga **o** (*oglan, orak, dogan*) sesleri üçin ulanylýar. Ol türkmen dilinde sada sözleriň diňe birinji bognunda ýazylýar.

M e s e l e m: *ol, şol, towuk, şor, horluk* we ş.m.

Käbir sözler gepleşikde *dolok, oglon, owol, owsor* ýaly aýdylsada, olar *dolak, oglan, owal, owsar* kimin ýazylýar.

B e l l i k: **o** harpy goşma sözlerde, halkara sözlerinde, familiýa ýasaýjy *-ow, -owa, -owna, -owiç* we sypat ýasaýjy *-sow, -sowult, -hor, -hon* goşulmalarynda sözleriň soňky bogunlarynda hem gelip bilýär.

M e s e l e m: *wodorod, kislorod, Gelenow, Meredowa, Atajanowiç, damaksow, aksowult, süýthor, kitaphon, serhowuz, Annaoraz* we ş.m.

17. Ö-ö harpy uzyn **ö**: (*bö:lüm, gö:k, dö:rt, dö:ş, kö:z*) we gysga **ö** (*böwet, göz, göle, göreş, köýnek*) seslerine derek ulanylýar. Ol sada sözleriň diňe birinji bognunda ýazylýar. Soňky bogunlarda **ö** ýaly eşi-dilýän sese derek hem **e** harpy ýazylýar.

M e s e l e m: gepleşikde aýdylýan *börök, jöwön, gözönök* ýaly sözler *börek, jöwen, gözenek* ýaly ýazylýar. Goşma sözlerde **ö** harpy soňky bogunlarda-da gelip bilýär.

M e s e l e m: *mekgejöwen, inedördül, Ýolöten* we ş.m.

18. P, R, S, T harplary sözün hemme ýerinde gelip bilýär.

M e s e l e m: *pagta, gapy, gulp; radio, gara, gar; sylag, isleg, diürs; tabak, ata, surat, polat, sypat* we ş.m.

19. U-u harpy dilde uzyn **u**: (*u:k, su:rat, du:şmak*) we gysga **u** (ulag, uruş, ussa) seslerine derek ulanylýar.

20. Ü-ü harpy uzyn **ü**: (*çü:ýşe, sü:ýt, ü:ýşmek, gü:ýç, çü:ý, sü:ýşmek, tü:ýdük*) we gysga **ü** (*ülke, sübse, üçem*) seslerine derek ulanylýar.

21. W-w harpy tegelek ygşalaňly, dodagara **w** sesine (watan, gawun, aw, wekil, döwür, düwme, suw), halkara sözlerinde (wals, awtor) we familiýa ýasaýjy goşulmalarda (Ataýew, Meredowa) ýasy ygşalaňly dodak-diş **v** sesine derek ulanylýar.

22. Y-y harpy uzyn aýdylýan **y**: (*y:s, gy:bat, gy:z*) we gysga aýdylýan **y** (*ygal, ylym, yssy, yşyk, şygyr, sygyr*) seslerine derek ulanylýar.

23. Ý-ý harpy sözün hemme ýerinde ýazylýar.

M e s e l e m: *ýüz, ýigit, baýrak, çaýyr, taý, çüý, aý* we ş.m.

B e l l i k: Käbir alynma sözlerdäki **e, ë, ю, я** harplary türkmen diliniň elipbiýindäki **ýe, ýo, ýu, ýa** harplary bilen ýazylýar: *Ереван – Ýerewan, евро – ýewro, ёлка – ýolka, берёза – berýoza, юмор – ýu-mor, валюта – walýuta, ядро – ýadro, акция – aksiýa* we ş.m.

24. Z-z harpy sözün hemme ýerinde ýazylýar.

M e s e l e m: *az, zor, zehinli, zähmet, zergär, zaman, gaz, gezmek* we ş.m.

Türkmen diliniň täze elipbiýini kabul etmek hakynda Türkmenistanyň Prezidentiniň 1993-nji ýylyň 12-nji aprelinde kabul eden we Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan tassyklanan Karary esasynda di-limizde bolmadyk, diňe halkara sözlerinde duş gelyän **и, ъ, в, ь** harp-lary elipbiýe girizilmedi. Şoňa görä, halkara: *цирк, концерт, абзац,*

кварц ýaly sözlerdäki **п** harpyna derek **S-s** harpy, щетка, плац ýaly sözlerdäki **ш** harpyna derek hem **Ş-ş** harpy ýazuwda ulanylýar. Türkmen dilinde we alynma sözlerde iki çekimliniň arasynda gelen kiril elipbiýindäki **ш** harpyna derek türkmen elipbiýiniň **ş** harpy goşalandyrylyp, *Paşşy, Myşşy, ýaşşik* ýaly ýazylmaly. *Объект, субъект* ýaly sözlerde gelýän **ь** aýyрма belgisi hem-de *компьютер, медаль, отель* kimin sözlerde duşýan **ь** ýumşaklyk belgisi türkmen diliniň ýazuwynda ulanylmaýar.

II. Düýp sözleriň ýazuw düzgüni

1. Ilki bogny açyk we çekimlileri gysga aýdylýan, soňy **z, l, n, r, s, ş** seslerine gutarýan iki bogunly düýp sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, ikinji bogundaky gysga aýdylýan dar çekimliler özlerinden öň **d, z** seslerinden başga açyk çekimsiz ses gelende, düşürilip ýazylmalydyr.

M e s e l e m: *agyz – agzy, ogul – ogly, bogun – bogny, görün – görner, bagyr – bagry, towus – towsar, uruş – urşar, köwüş – köwşi, dökür – dökri* we ş.m.

B e l l i k: **asyl, pasyl, nesil, ylym** ýaly sözler bu kadadan çykarylyp, *asly, pasly, nesli, ylmy* ýaly ýazylýar.

2. **Aňry, bäri, ýokary, ileri** ýaly tarap görkezýän sözlere **d, k, l, r, s** sesleri bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, olaryň soňundaky dar çekimliler düşürilip ýazylmaly.

M e s e l e m: *ýokarky, ilerki, bärde, ilerlemek, ýokarsy, ýokarrak, aňrsy* we ş.m.

B e l l i k: **aňry** sözünüň soňuna ýokarky sesler bilen başlanýan goşulma goşulanda, **r** we **y** sesleri öz orunlaryny çalyşýarlar.

M e s e l e m: *aňry – aňyrda, aňyrky, aňrsy, aňyrrak.*

3. **Sary, küti, süýri, turşy** ýaly soňy dar çekimli sese gutaran sözlere giň çekimli bilen başlanýan goşulma goşulanda, söz soňundaky dar çekimli düşürilip ýazylýar.

M e s e l e m: *saralmak, kütelmek, turşamak, süýrelmek* we ş.m.

Guzy, uky, dury ýaly sözlere işlik ýasaýjy **-la/-le** goşulmasy goşulanda, söz soňundaky dar çekimli **y, i** düşürilip ýazylýar.

M e s e l e m: *guzy – guzlamak, uky – uklamak, dury – durlamak.*

4. **-ýyş/-ýiş** goşulyp ýasalan sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, **-ýyş/-ýiş** goşulmasynyň **y, i** sesleri düşürilip ýazylýar.

M e s e l e m: *ýaşayýş – ýaşayşy, sözleyiş – sözleýşi, garayýş – garayşy* we ş.m.

5. **K** sesine gutarýan köp bogunly sözleriň soňuna **-jyk/-jik, -jak/-jek** goşulmalary goşulanda, söz soňundaky **k** sesi düşürilip ýazylýar.

M e s e l e m: *taýak – taýajyk, ketek – ketejik, keyik – keyijek, gaýyk – gaýyyjak, gulak – gulajyk, orak – orajyk, beýik – beýijek.*

6. Düýp sözüň ortasynda eşidilýän we her biri aýry bogna degişli bolan ýanaşyk gelen iki dymyk sesiň soňkusyny açyga öwürüp ýazmaly.

M e s e l e m: *tapbat, hatda, depder, keçje, çakgy, çakgan, işdä, mekdep, serişde* we ş.m.

B e l l i k: *madda, maddy, mukaddes, mukaddeslik* sözleri bu kada degişli däldir.

7. Söz ortasynda ýanaşyk gelýän **st, mb, ŋg** sesleriniň düýp sözlerde assimilleşdirilen görnüşini **ss, mm, ŋň** ýazmaly.

M e s e l e m: *hassa, ussa, tümmek, lemmer, gaňna, işeňňir, ýasyk, tussag, iňňe* ýaly sözler hem bu kada girizilýär.

At hyzmatynda gelýän *gyzzyрма, össürim, bassyrma* ýaly sözleriň-de assimilleşdirilen görnüşü ýazylmaly.

Bular işlik bolup gelende assimilleşdirilmän, *gyzdýrmak, ösdürmek, basdýrmak* ýaly ýazylýar.

8. Asyl sözleriň ortasynda ýanaşyk gelýän **ld, nd** sesleriniň assimilleşdirilmedik görnüşü ýazylýar.

M e s e l e m: *ballak däl-de, baldak; ballyz däl-de, baldyz; salamlý däl-de, saldamly; künnük däl-de, kündük; sannyk däl-de, sandyk; ýannak däl-de, ýandak; ennam däl-de, endam* we ş.m.

9. Düýp sözleriň soňunda bellibir topardan bolan çekimsiz sesleriň ýanaşyk gelmek häsiýeti bar. Şol çekimsiz sesleriň arasynda ygynsyz dar çekimli ses eşidilýän ýaly bolsa-da, olar ýazylmaýar.

M e s e l e m: **wp** – *howp*; **wç** – *möwç*; **gt** – *bagt, tagt, wagt*; **ýp** – *haýp, keyp*; **ýt** – *aýt, gaýt, süýt*; **lk** – *halk, mülk, silk*; **lp** – *gulp, zülp*; **lt** – *milt, çalt, elt, ýalt* – *ýult*; **np** – *synp*; **ns** – *jyns, üns*; **nç** – *gazanç, begenç, guwanç*; **ňk** – *süňk, aňk, taňk, reňk*; **rz** – *arz, karz*; **rk** – *berk*,

şark, gerk, erk; rp – harp, sarp, zarp, gurp; rs – ders, sars, bars; rt – ýyrt, dört, murt, mert; rh – çarh, parh, nyrh; rç – harç, burç, berç, sarç; st – ast, kast, üst; ht – äht, jäht, şäht; şk – köşk, yşk; sp – keşp; şt – küşt, keşt.

10. Ilki bogny çekimsiz sese gutaryp, ikinji bogny **r** sesi bilen başlanýan iki bogunly sözlerde **r** sesiniň ön ýanynda ysgynsyz dar çekimli eşidilse-de, ol ýazylmaýar.

M e s e l e m: topurak däl-de, toprak; gudurat däl-de, gudrat; titiremek däl-de, titremek; eşiret däl-de, eşret; ýaňyramak däl-de, ýaňramak; samyramak däl-de, samramak; tiziräk däl-de tizräk.

Ses we şekil bildirýän sözlere **-la/-le** goşulanda, goşulma bilen ol sözleriň arasynda çala eşidilýän dar çekimliler ýazylmaýar.

M e s e l e m: patylamak däl-de, patlamak; hykylamak däl-de, hyklamak; haşylamak däl-de, haşlamak; inilemek däl-de, inlemek.

11. Ilki bognunda dodak çekimlilerinden (**o, ö, u, ü**) biri gelen köp bogunly sözleriň ikinji bognundaky gysga aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar.

M e s e l e m: ogul, çoluk, uçgun, ýumuş, öküz, ýorunja, üzüm, kömür, düzüm, sözlük, ogluňyz, gördük, durduňyz, özüm we ş.m.

B e l l i k: Söz soňunda gelýän dar çekimliler dodaklandyrylman ýazylýar.

M e s e l e m: ulu däl-de, uly; börü däl-de, böri; çürü däl-de, çüri; awu däl-de awy we ş.m.

12. Düýp sözleriň ýapyk bogunlaryndaky **w** sesinden ön we soň gelýän gysga aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar.

M e s e l e m: gawun, mawut, awunmak, hyjuw, ýazuw, şarlawuk, jürlewük.

Eger-de ikinji bogundaky dar çekimliler uzyn aýdylýan bolsa, olar dodaklandyrylman ýazylýar.

M e s e l e m: ýogyn, uzyn, müdir, sürini, guzynyň, üçin.

13. Goşma sözlerde duş gelýän dodak çekimlileri, dodak çekimlileriniň ýazuw kadasy esasynda, sözüň üçünji we dördünji bogunlarynda hem ýazylýar.

M e s e l e m: Oguldursun, Daşoguz, içburçluk, ikatyök, mekge-jöwen we ş.m.

14. Ikinji bognunda **u, ü** sesleri bolan sözlere familiýa ýasaýjy goşulmalar goşulanda, **u, ü** sesleri uzyn aýdylsa-da, olara derek **y, i** harplary ýazylan, **u, ü** harplary ýazylmaly.

M e s e l e m: *Burun – Burunow, Torum – Torumow, Mürrük – Mürrükow.*

15. Soňy zarply dymyk **k, p, t, ç** sesleri bilen gutarýan bir bogunly uzyn çekimlili we birden köp bogunly sözleriň soňuna çekimli ses ýa-da **r** sesi bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, söz soňundaky dymyk sesleri degişli açyk **g, b, d, j** seslerine öwürüp ýazmaly.

M e s e l e m: *Meret – Meredi, at – ady, Sadap – Sadaby, tut – tuduň, ot – ody, agaç – agajy, güýç – güýji, sap – sabrak, ak – agrak, giç – gijräk, belet – beledräk, gülüp – gülübräk we ş.m.*

B e l l i k: Bu kadadan çykarylyp, *minnet, gudrat, wesýet, hasrat, zähmet, gazet, tanap, tarap, ganat, edebiýat, hökümet* ýaly sözleriň soňky **p, t** sesleri açyga öwürülmän ýazylmaly.

M e s e l e m: *tanap – tanapy, tarap – tarapy, ganat – ganaty, edebiýat – edebiýaty, minnet – minneti, zähmet – zähmetiň, hökümet – hökümeti* we ş.m.

16. Soňy zarply dymyk **k, t** seslerine gutarýan bir bogunly uzyn çekimlili we köp bogunly sözlere **ý, r** harplary bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, ol sözleriň soňundaky dymyk sesleri açyk **g, d** seslerine öwürüp ýazmaly.

M e s e l e m: *ýat – ýadrak, it – idýär, işlet – işledýär, okat – okadýar, howluk – howlugýar, gijik – gijigýär, belet – beledräk* görnüşinde ýazmaly.

17. Soňy **k, p, t, ç** seslerine gutarýan sözler çekimli ses bilen başlanýan sözler bilen goşulyp ýazylanda-da, soňky dymyk seslerini degişli açyk seslere öwürüp ýazmaly.

M e s e l e m: *basypalyjy däl, basybalyjy; Akoraz däl, Agoraz; Meretaly däl, Meredaly; agaçet däl, agajet; nalaçedeyin däl, nalaje-deyin* we ş.m.

18. Soňy **k** sesine gutarýan atlara familiýa ýasaýjy **-ow, -owa, -owna, -owıç** goşulmaları goşulanda, **k** sesi **g** sesine öwürülmän ýazylýar.

M e s e l e m: *Sadyk – Sadykow – Sadykowna, Kömek – Kömekow – Kömekowıç* we ş.m.

19. Türkmen diliniň sözlük düzümine rus diliniň üsti bilen geçen, soňy **p, t, ç** seslerine gutaran sözleriň yzyna çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda, olar açyk sese öwürilmän ýazylmaly.

M e s e l e m: *institut – instituty, teleskop – teleskopyň, Aleksandr Petrowiç – Aleksandr Petrowiçe* we ş.m.

Soňy **k** sesi bilen gutarýan halkara sözleriniň yzyna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, söz soňundaky dymyk **k** sesi, köplenç, açyga öwürlýär.

M e s e l e m: *tehnik – tehniği, akademik – akademigi, tok – togy* we ş.m.

20. Bir bogunly, çekimlisi gysga aýdylýan sözleriň soňuna çekimli sese we **r, ý** seslerine başlanýan goşulmalar goşulanda, olaryň soňundaky dymyk çekimsizler açyga öwürilmän ýazylmaly.

M e s e l e m: *ek – eker, ekýär; aç – açar, açýar; at – atar, atýar; tap – tapar, tapýar; çet – çeträk* we ş.m.

B e l l i k: *et-, git-, aýt-, gaýt-, ýenç-, sanç-, harç, pent, bent, gant, yşk, köşk* ýaly az-owlak sözler bu kadadan çykýar.

21. Kä dodaklandyrylyp, käte dodaklandyrylman, iki hili gep-lenýän sözleriň dodaklandyrylyp ulanylýan görnüşi ýazylmaly.

M e s e l e m: *hinji däl, hünji; mykdar däl, mukdar; Misir däl, Müsür; minmek däl, münmek* we ş.m.

B e l l i k: 1) *Mydam, ýilik, Hindistan* ýaly sözler dodaklandyrylman ýazylýar.

2) *Çirtmek, çürtmek, bitin, bütün* ýaly sözleriň her biriniň aýry-aýry many aňladýandygyna görä, olaryň iki hili görnüşi hem ulanylmalydyr.

M e s e l e m: **bütün** sözi *hemme, ähli* sözünüň manysynda ulanylyp, **bitin** sözi abat manysynda ulanylýar.

22. Söz ortasynda ýanaşyk gelyän **lň-ňl, lg-gl, pr-rp** sesleriniň çalşyrylyp ulanylyşy duş gelyär. Ýazuwda bularyň ilki görnüşi alynýar.

M e s e l e m: *ýaňlyş däl, ýalňyş; yglamak däl, ylgamak, torpak däl, toprak.*

23. Sözüň başynda kä açyk, kä dymyk aýdylýan çekimsiz sesleriň ýazuwda açyk görnüşini almaly.

M e s e l e m: *tykyz däl, dykyz; tört däl, dört; kep däl, gep* we ş.m.

B e l l i k: *tänmek, dänmek, tikmek, dikmek, kyrk, gyrk, pozmak, bozmak* ýaly sözleriň her biriniň aýry many aňladýandygyna görä, olaryň iki hili görnüşi-de ýazylýar.

M e s e l e m: **kyrk** sözi belli mukdary (*kyrk adam*), **gyrk** sözi *gyrkmak* işligini (*gaýçy bilen bir zady kesmegi*) aňladýar.

24. Käbir düýp sözlerde çalşyrylyp ulanylýan **g, w** sesleriniň ýazuwda soňkusyny almaly.

M e s e l e m: *ýügürmek* däl, *yüwürmek*; *dügme* däl, *düwme*; *ögürmek* däl, *öwürmek*; *dügün* däl, *düwün* we ş.m.

B e l l i k: *Ugur, ýugur, jögi* ýaly sözler bu kada girmeyär.

25. Kä inçe, kä ýogyn çekimliler bilen iki hili aýdylýan sözleriň düzüminde inçe çekimlili görnüşi ýazylýar.

M e s e l e m: *adym* däl, *ädim*; *tyz* däl, *tiz*; *sym* däl, *sim*; *alam* däl, *älem* we ş.m.

B e l l i k: *Watan, dyz, janawar, ys, yz* sözleri bu kada girmeyär.

26. Soňy **ç** sesine gutarýan sözlere **d, j, l, s, ç** sesleri bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, **ç** sesi **ş** sesine öwürlip geplense-de, ýazuwda ýazylymaýar.

M e s e l e m: *aşdy* däl, *açdy*; *geşjek* däl, *geçjek*; *uşjak* däl, *uçjak*; *saşly* däl, *saçly*; *güýşli* däl, *güýçli*; *işsem* däl, *içsem*; *agaşçy* däl, *agaççy*.

27. Ýazuwda **hem** sözünüň goşulma öwürlip ulanylyşyna-da ýol berilýär.

M e s e l e m: *Sen hem oka. Senem oka. Men hem alayyn. Menem alayyn.*

Soňky çekimlisi iki hili aýdylýan düýp işlikleriň giň çekimli bilen aýdylýan görnüşi ýazylýar.

M e s e l e m: *dagymak* däl, *dagamak*; *dokymak* däl, *dokamak*; *gatymak* däl, *gatamak*.

III. Goşma sözleriň ýazuw düzgüni

1. Goşma has atlaryň hemmesi bile ýazylýar.

M e s e l e m: *Amangül, Geldimyrat, Annaoraz, Körmolla, Amyderýa, Köpetdag, Syrderýa* we ş.m.

B e l l i k: 1) Eger-de bile ulanylýan has atlaryň yzyndan üçünji ýöňkemäniň goşulmasy getirilýän bolsa, onda olary aýry ýazmaly.

M e s e l e m: *Murgap derýasy, Garagum derýasy, Hasar dagy.*

2) Goşulyp ýazylýan has atlaryň ortasynda ýanaşyk gelýän iki çekimliniň gepleşikde biri düşürilip geplense-de, ýazuwda olaryň ikisini hem ýazmaly.

M e s e l e m: *Annoraz däl, Annaoraz; Almata däl, Almaata; Könürgenç däl, Köneürgenç.*

2. Basm taýyndan birleşen, fonetik özgerişe sezewar bolan we täze many aňladýan goşma sözleri bile ýazmaly.

M e s e l e m: *ýekegapan, toklutaý, ikatýok, gözdaňdy, atagzy, günebakar, bedenterbiýe, gözbagçy, unaş, ayakgap, porsuderman, içigara, agzala, basybalyjy, başýyllyk, myhmansöýer, birentek, birneme, birsyhly, gözyetim, saryýagyz, halkara.*

B e l l i k: Goşma sözleriň galdyrylyp geplenýän çekimli seslerini düşürip ýazmaly.

M e s e l e m: *ikiatýok däl, ikatýok; gelineje däl, gelneje; altyatar däl, altatar* we ş.m.

3. *Durubermek, guýubermek, görübermek, alybermek, gidibermek, görübmek, okabilmek* ýaly goşma işlikler bile ýazylmaly.

4. Goşma sözlerde *kädi, don, ýol, darak, torba* ýaly sözleriň önünden ony aýyklap gelýän sözler aýry ýazylýar.

M e s e l e m: *demir ýol, otly ýol, araba ýol; suw kädi, palaw kädi; ýüpek don, gyrmyzy don; ýün darak, dokma darak, baş darak; duz torba, at torba* we ş.m.

5. Goşma sanlar aýry ýazylmaly.

M e s e l e m: *on bir, on baş, on dokuz, iki yüz ýigrimi baş.*

6. Aýry ýazylýan sanlardan düzülýän goşma sözler aýry ýazylmaly.

M e s e l e m: *ýigrimi baş manatlyk, on üçler.*

7. Sypatlaryň önünden gelip, artyklyk derejesini ýasaýan **m, p, s** seslerine gutaran bölekler bilen sypatlaryň aralaryna defis goýlup ýazylýar.

M e s e l e m: *göm-gök, gas-gaty, dos-dogry, ap-ak, çym-gyzyl, gap-gara* we ş.m.

8. Tirkeş sözler defis bilen ýazylmaly.

M e s e l e m: *köne-söne, oglan-uşak, gara-gura, aňry-bäri, düzümdüzümdü.*

Iru-giç, azu-köp, gyzu-juwan, keýpi-sapa, ahy-zar ýaly tirkeş sözlerde baglaýjy goşulmalar **u, y, i** sözüň ilgisine goşulyp, onuň zyndan defis goýlup ýazylýar.

9. Iki gezek gaýtalanyp gelýän sözüň aralygyndan **-a/-e, -ba/-be, -da/-de, -ma/-me, -ha/-hä** ýaly goşulmalar sözüň ilgisine goşulyp, onuň zyndan defis goýlup ýazylmaly.

M e s e l e m: *basa-bas, göçe-göç, ýylba-ýyl, günbe-gün, oba-ma-oba, öýme-öý, githä-git, alha-al, sürhä-sür, tizden-tiz* we ş.m.

10. **Jan, aga, eje, baý, beg, han** ýaly sözler has adyň bölegi bolup gelmedik ýagdaýynda, özünden öň gelýän söze goşulman ýazylýar.

M e s e l e m: *Berdi aga, Myrat jan, Bibi eje* we ş.m.

IV. Rus dilinden türkmen diliniň sözlük düzümine giren sözleriň ýazuw düzgünleri

1. Düýp sözler rus dilinde ýazylyşy ýaly ýazylmaly.

M e s e l e m: *žurnal, билет, депутат, кооператив, социализм, комбайн, феврал*.

B e l l i k: Aşakdaky ýaly sözler bu kadadan çykýar.

M e s e l e m: *çäýnek, äpişge, penjek, fabrik, çemedan, kemptut, köpük, maşyn, gazet, sekunt, tans, minut, bedre, kürüşge, turba* (bular ýaly sözler orfografik sözlükde doly berilýär).

M e s e l e m: *awtoinspeksiýa, radiostansiýa, elektroenergiýa* we ş. m.

2. Rus diliniň üsti bilen türkmen diline geçen sözlerde duş gelýän **дж** türkmen dilindäki **j** harpy bilen berilmeli.

M e s e l e m: *бюджет – býujet, джаз – jaz, колледж – kollej* we ş.m.

3. Iki sany meňzeş çekimsiz ses bilen gutarýan sözleriň soňundaky çekimsizleriň biri düşürilip ýazylýar.

M e s e l e m: *metall* däl, *metal*; *kilogramm* däl, *kilogram*; *progress* däl, *progres* we ş.m.

B e l l i k: Has atlar bu kadadan çykýar.

M e s e l e m: *Tomas Mann, akademik Marr, ýazyjy Kirill* we ş.m.

4. Rus dilindäki sypatlar türkmen diline geçirilende, olaryň sypatlyk goşulmalary **-ный/-ная/-ное** öz önündäki ýumşaklyk belgisi bilen bile taşlanýar.

M e s e l e m: *актуальный вопрос – aktual mesele, относительное прилагательное – otnositel sypat* we ş.m.

5. Rus dilindäki otnositel sypat ýasaýjy **-ческий, -чный** ýaly goşulmalar taşlanyp, türkmen dilinde **-k** harpynyň getirilmegi bilen otnositel sypat ýasalýar.

М е с л е м: *pedagogičeskiý – pedagogik; antičnyý – antik.*

Eger-de şeýle sözler hünär bilen baglanyşykly at bolup gelseler, onda **k** sesiniň soňundan **i** sesi hem getirilýär.

М е с л е м: *математик (at) – matematiki (sypat); himik (at) – himiki (sypat) физик (at) – fiziki (sypat) we ş.m.*

Б е л л и к: Käbir ýagdaýlarda **-ский** goşulmasynyň ýerine **-ik** goşulmasynyň getirilmegi bilen otnositel sypat ýasalýar.

М е с л е м: *философскиý – filosofik, klassičeskiý – klassyk.*

а) Rus dilinde **-ческий, -ский (-ая/-ое)** we **-ион** goşulmalary bilen ýasalan sypatlaryň şol goşulmalary taşlanyp, düýp söz görnüşinde atlaryň önünden getirilişine we otnositel sypat hyzmatynda ulanylyşyna ýazuwda ýol berilýär.

М е с л е м: *ботанический сад – botanika bagy, физический кабинет – fizika otagy, химическая лаборатория – himiýa barlaghanasy, авиационная школа – awiasiýa tekdebi, конституционный вопрос – konstitusiýa meselesi, операционный кабинет – operasiýa otagy, инновационная технология – innowasiýa tehnologiýasy.*

б) Rus dilinde düýp sözleriň soňuna **-ческий (-ая/-ое)** goşulyp ýasalan otnositel sypatlaryň türkmen dilinde **-ik** goşulmasy bilen aňladylyşy bar.

М е с л е м: *автоматический – awtomatik, астрономический – astronomik, демократический – demokratik, педагогический – pedagogik we ş.m.*

в) Rus dilinde soňy «-лог», «-ист», «-граф» goşulmalary bilen ýasalan atlara **-ческий (-ая/-ое)** goşulyp ýasalan sypatlaryň türkmen dilinde **-ik** goşulmasy bilen aňladylyşy bar.

М е с л е м: *археологический – arheolog (at), arheologik (sypr.); геологический – geolog (at), geologik (sypr.); технологический – technolog (at), tehnologik (sypr.); географический – geograf (at), geografik (sypr.); картографический – kartograf (at), kartografik (sypr.); грамматический – grammatist (at), grammatik (sypr.) we ş.m.*

г) Asyl ýa düýp sözün yzyna **-ский (-ая/-ое)** affiksi goşulyp ýasalan otnositel sypatlaryň türkmen dilinde goşulmasyz, düýp söz

görnüşinde ulanylyşy bar. Türkmen dilinde iki at söz ýanaşyk gelen-de, onuň birinjisi yzky sözi aýyklar, otnositel sypat aňladýar.

M e s e l e m: *городская жизнь* – *şäher durmuşy*, *Ашхабадский театр* – *Aşgabat teatry*, *туркменский ковер* – *türkmen halysy*, *узбекский народ* – *özbek halky* we ş.m.

6. Baku, Tartu ýaly sözlere goşulma goşulanda, düýp söz bilen goşulmanyň arasynda **w** harpy ýazylýar.

M e s e l e m: *Baku*, *Bakuwyň*, *Bakuwa*, *Bakuwy*, *Bakuwda*, *Bakuwdan*, *bakuwly*, *Tartuwda*, *Tartuwdan*.

7. Закавказье, Приморье, Запорожье ýaly sözlere goşulma goşulanda, olardaky ýumşaklyk belgisi **ь** düşürilýär. Ol sözleriň soňundaky **e** harpy **ýe** kimin ýazylýar we bu hili sözler aşakdaky ýaly üýtgedilýär.

M e s e l e m: *Primoryä*, *Primoryäniň*, *Primoryäni*, *Primoryede*, *Primoryeden* we ş.m.

8. Soňy -sk bilen gutarýan sözleriň yzyna inçe çekimlili goşulma goşulýar we sazlaşyk üçin düýp söz bilen goşulmanyň arasynda **i** sesi ýazylýar.

M e s e l e m: *Nowosibirsk* – *Nowosibirskiniň*, *Nowosibirskini*, *Nowosibirskide*, *Nowosibirskiden* we ş.m.

9. Abbreviaturalar aralaryna nokat goýulman, baş harplar bilen ýazylýar.

M e s e l e m: *BMG*, *TDU*, *ABŞ* we ş.m.

Şu hili sözlere goşulma goşulanda, gysgaldylan sözüň düzüminde çekimli ses bolsa, çekimlä, eger çekimli ses bolmasa, soňky çekimsiziň adynyň aýdylyşyna eýermeli.

M e s e l e m: *TYA*-nyň, *TDMI*-niň, *BMG*-niň.

V. Goşulmalaryň ýazuw düzgüni

1. Goşulmalar özleriniň degişli sözlerine goşulyp ýazylýarlar.

M e s e l e m: *Durdyny*, *oturgyç*, *öýde*, *institutda*, *meýdandan*, *agaçlar*, *pagtaly*.

B e l l i k: 1) Basymy özlerine geçirmeýän **-da/-de**, **-da/-dä**, **-a/-ä**, **-ha/-hä**, **-la/-le** kimin goşulmalar bu kadadan çykyp, degişli sözleri bilen aralaryna defis (çyzyjak) goýlup ýazylýar.

M e s e l e m: *aldy-da, geldi-de, Amandyr-da, Gözel-ä, ol-a, Ata-ha, Berdi-hä, aldy-la, okady-la, gitdi-le* we ş.m.

Çekimli ses bilen gutarýan sözlere basymy özüne geçirmeýän **-ha/-hä**, çekimsiz ses bilen gutarýan sözlere bolsa **-a/-ä** goşulmasy goşulýar: *Durdy-ha, aýy-ha, ene-hä, geçi-hä, Oraz-a, Myrad-a, Gözel-ä, eleg-ä*.

B e l l i k: 2) Sözleriň ilki sesinden düzülen gysgaldylan goşma sözler bilen goşulmanyň arasynda defis (çyzyjak) goýlup ýazylýar.

M e s e l e m: *TYA*-nyň, *BMG*-den.

2. Goşulmalar palatal singarmonizm düzgünine boýun egdirilip ýazylýar.

M e s e l e m: *obadan, öýümüzde, almaly, erikli, üzümli*.

Taryhy, syýasy, ylmy ýaly sözler-de şu kada esasynda ýazylýar.

Aşakdaky goşulmalarda bu kada saklanmaýar: *-ana, -baz, -ban, -wan, -waç, -gir, -gär, -dan, -dar, -jagaz, -zada, -zar, -keş, -kär, -maç, -nama, -paraz, -pez, -hana, -hor, -stan, -bi, -bed, -nä*.

3. Sözleriň önünden gelip, täze manyly söz ýasaýan **kä** aşakdaky sözler bilen gelende, goşulup ýazylýar: *käwagt, kämahal, kägün, käbir, käýerde, käýarym* we ş.m.

B e l l i k: **Kä** baglaýjy kömekçi bolup gelende, ol aýry ýazylýar.

M e s e l e m: *Kä bulut gelýär, kä Gün çykýar*.

4. Garyşyk bogunly sözlere goşulma goşulanda, goşulmany sözüň soňky bognunyň çekimlisine eýerdip ýazmaly.

M e s e l e m: *pionerler, meýdanyň, Meredowadan, Durdyýewde*.

B e l l i k: Soňy **-sk** bilen gutarýan sözler bu kada girmeyär: *Nowosibirsk – Nowosibirskide, Tomsk – Tomskide* we ş.m.

5. Aşakdaky goşulmalar nähili sözlere goşulsalar-da we sözüň haýsy bognunda gelseler-de, ýazuwda dodaklandyrylyp ýazylmaly: **-wuk** (*sandyrawuk*), **-wük** (*jürlewük*), **-wul** (*garawul*), **-wünt** (*düşewünt*), **-uw** (*ýazuw*), **-üw** (*berüw*), **-sow** (*damaksow*), **-söw** (*çägesöw*), **-hor** (*parahor*), **-hon** (*kitaphon*) we ş.m.

6. Türkmen diline rus diliniň üsti bilen giren sözleriň soňy **ü, ь** bilen gutarýan bolsalar, olara goşulma goşulanda, olar düşürilip ýazylmaly.

M e s e l e m: *вожатый–wožatyda, январь–ýanwardan, февраль–fewrala*.

B e l l i k: **muzeý, liseý, maý...** ýaly sözler bu kadadan çykýar: *muzeýde, liseýiň, maýdan, maýyň.*

7. Kino, palto ýaly soňy çekimli ses bilen gutarýan sözlere degişli goşulmalar goşulýar. Emma ýöneliş düşümi diňe **o** sesiniň uzyn aýdylmagy bilen bildirilýär.

M e s e l e m: *Men kino gitjek. Ol palto ilik dakdy.*

8. Soňy z, l, n, s seslerine gutarýan sözlere **d** bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, **d** sesi söz soňundaky seslere öwrülip geplen-se-de, ýazuwda ol öwürilmän ýazylmaly.

M e s e l e m: *bizze däl, bizde; ally däl, aldy; ýollaş däl, ýoldaş; mennen däl, menden; Nepessen däl, Nepesden* we ş.m.

9. Bi- prefiksi çekimli ses bilen başlanýan sözlere goşulanda, goşulma bilen sözüň arasynda **y** sesi eşidilse-de, ýazuwda ol sözleriň asyl görnüşini saklap ýazmaly.

M e s e l e m: *biýagyry däl, biagyry; biýedep däl, biedep.*

B e l l i k: **-my/-mi** sorag goşulmasy **-dy/-di, -dyr/-dir** kem işlik goşulmasyndan we işlik zamanlarynyň ikinji ýöňkeme goşulmasyndan öň hem, soň hem gelip, iki hili ýazylyp bilýär.

M e s e l e m: *görüpmidir – görüpdirmi, görendirmi – görenmidir, aglapmydy – aglapdymy* we ş. m.

VI. Baş harplaryň ýazylyan ýerleri

1. Has atlaryň ilki harpy baş harp bilen ýazylyar.

M e s e l e m: *Garagum, Moskwa, Oraz, Wenera* we ş.m.

B e l l i k: Söz ýasaýjy goşulmalary kabul edip, has atlygyny ýitiren sözler setir harpy bilen ýazylmaly.

M e s e l e m: *aşgabatly, köşüli, garagumly, hytaýly* we ş.m.

Emma has atlaryň soňuna **-syz/-siz, -daky/-däki** goşulmalary goşulyp ýasalan sözler bu bellikden çykýarlar.

M e s e l e m: *Aşyrdaky kitaby okadym. Meretsiz hiç ýere gitme!*

2. Birnäçe sözleriň ilki seslerinden düzülen abbreviaturalaryň hemme harplary baş harplar bilen ýazylmaly.

M e s e l e m: *BMG, GDA, TDLU.*

3. Aýyklaýjy bolup ulanylýan has atlaryň ilki harpy baş harp bilen ýazylmaly.

M e s e l e m: *Magtymguly köçesi, Pakistan halky.*

4. Ministrlikleriň, edaralaryň, gazet-žurnallaryň, okuw mekdepleriniň, zawod-fabrikleriň we ş. m. atlarynyň birinji sözünüň ilki harpy baş harp bilen ýazylmaly.

M e s e l e m: *Oba hojalyk ministrligi, Türkmen döwlet medeniýet instituty, «Mugallymlar gazeti».*

Eger şeýle sözleriň soňky sözleri-de has at bolsa, ol hem baş harp bilen ýazylmalydyr.

M e s e l e m: *Bitarap Türkmenistan köçesi, «Ýuwaş Don» romany.*

5. Döwletleriň, respublikalaryň, ýokary döwlet dolandyryş edaralarynyň we guramalarynyň atlaryny aňladýan sözleriň hemmesiniň ilki harpy baş harp bilen ýazylmaly.

M e s e l e m: *Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, Hytaý Halk Respublikasy, Birleşen Milletler Guramasy we ş.m.*

6. Baýramlaryň we belli taryhy wakalaryň adyny aňladýan sözleriň birinji sözünüň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

M e s e l e m: *Garaşsyzlyk baýramy, Ýeňiş günü, Halkara zenanlar güni we ş.m.*

B e l l i k: *Beýik Watançylyk urşy* bu kada girmeyär.

7. Sözlemleriň birinji sözünüň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

M e s e l e m: *Okuwçylar gazet okaýarlar. Sen haçan şähre gitjek?*

8. Goşgularyň her setiriniň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

B e l l i k: Kãwagtlar goşguda sözlem düzülişiniň aýratynlygyna garap, bu düzgünden çykmalar hem bolup biler.

B e l l i k: Stilistik maksatlar bilen baglylykda *Watan, Siz* ýaly sözler baş harplar bilen ýazylyp bilner.

VII. Sözi täze setire geçirmek düzgüni

1. Söz täze setire bogna bölünip geçirilýär.

M e s e l e m: *og-lan, pag-ta, gur-lu-şyk, düz-gün-leş-dir-mek.*

2. Bir bogundan ybarat bolan sözler näçe sesden düzülen bol-sa-da, olary täze setire geçirmek üçin bölmek bolmaýar.

M e s e l e m: *gulp, harp, görk, möwç, wagt, tagt, şrift, tekst, sport* we ş.m.

3. Bir çekimliden durýan bogunlar setir soňunda hem galdyryl-maýar, täze setire hem geçirilmeýär.

M e s e l e m: *a-dam, Oraz-a, e-rik, ö-mür* we ş.m.

DYNGY BELGILERIŇ ULANYLYŞY

Nokat belgisiniň ulanylyşy

1. Habar sözleminiň soňuna nokat goýulýar. Meselem: *Işlemedik dişlemez.*

2. Tertip görkezmek üçin arap san belgilerinden soň nokat goýulýar. Sanlar iki topara bölünýär:

1. Mukdar sanlar.

2. Tertip sanlar.

B e l l i k: Tertip rim san belgileri hem-de ýaý arkaly aňladylanda, nokat goýulmaýar.

M e s e l e m: *XXI asyr, VIII synp, 1), 2), 3), a), b), ç)*

3. Her biri aýratynlykda özbaşdak many aňladýan gysgaldylan adam atlaryndan soň nokat goýulýar. Meselem, *B. M. Kerbabayew – Berdi Myradowıç Kerbabayew.*

B e l l i k: Ölçeg bildirýän *kg, km, sm, m, l...* ýaly gysgaldylan sözlerden soň nokat goýulmaýar.

4. Sahna eserlerinde gepleşýänleriň adyndan soň nokat goýulýar.

M e s e l e m:

Aman mugallym. Salam, çagalar!

Okuwçylar. Salam, ýoldaş mugallym!

Iki nokat belgisiniň ulanylyşy

1. Deňdeş agzaly sözlemlerde jemleýji söz deňdeş agzalardan ön gelen bolsa, jemleýji sözden soň iki nokat goýulýar.

M e s e l e m: *Bular durmuşymyzyň dürli ugurlaryna: syýasata, ykdysadyýete, ylma, medeniýete... degişli meselelerdir.*

2. Awtoryň sözi bilen başganyň sözünüň arasynda iki nokat goýulýar.

¹ Dyngy belgileriň ulanylyşy Türkmen dili dersi boýunça umumy orta bilim berýän mekdepleriň VIII synpy üçin okuw kitabyndan (P. Azymow, A. Akbäbäýew, S. Atanyýazow, M. Çaryýew, B. Weýisow) alyndy.

M e s e l e m:

Agam maňa şeýle diýdi: «Inim, saňa kompýuter alyp berjek».

Agam maňa: «Inim, saňa kompýuter alyp berjek» diýdi.

3. Soňundan degişli mysal getirilmegini talap edýän sözlerden soň iki nokat goýulýar.

M e s e l e m: *Türkmen dilinde giň dodak çekimliler (o, ö) sada sözleriň birinji bognunda ýazylýar: oglan, çörek.*

B e l l i k: **Meselem, mysal üçin** ýaly sözlerden soň degişli mysallar bilen sözlem dowam etdirilýän bolsa, ol sözlerden soň iki nokada derek otur goýulýar. Meselem, **şähdaçyk, mekdebimiz** ýaly sözlerde dymyklar açyga öwrülip ýazylýar.

Köp nokat belgisiniň ulanylyşy

1. Pikiriň bir bölegi aýdylman galdyrylanda, köp nokat goýulýar.

M e s e l e m:

– *Ýa, inim, senem-ä... Aý, bolýa-da...*

2. Deňdeş agzalaryň käbiri galdyrylyp ulanylanda, olaryň ýerine köp nokat goýulýar.

M e s e l e m: *Kerim Gurbannepesowyň «Taýmaz baba», «Gumdan tapylan ýürek», «Ýürek poemasy»... ýaly eserleri türkmen edebiýatynyň altyn hazynasyna uly goşant boldy.*

3. Hatlaryň, ýazgylaryň, salgylanmalaryň (sitatalaryň) bir sözi ýa bölegi galdyrylanda, şolara derek kop nokat goýulýar.

M e s e l e m:

... sözüm bilene sözdür,

Bilmedik adama gury owazdyr (Magtymguly).

4. Ýüzlenme hem sorag belgilerinden soň köp nokat goýulmaly bolsa, üç nokada (...) derek iki nokat (..) goýulýar, şunda ýüzlenme belgisindäki nokat bir nokadyň ornuny tutýar.

Sorag belgisiniň ulanylyşy

1. Sorag sözlemiň yzyna sorag belgisi goýulýar.

M e s e l e m: *Aýnagözel, halyňy kesdiňmi?*

2. Sorag çalyşmalary, sorag goşulmalary ulanylman, äheň arkaly emele gelen sorag sözlemlerinden soň hem sorag belgisi goýulýar.

M e s e l e m: *Jemal oýa batdy? Gözel habar tutmandyr? Ol ýaryşa gatnaşmandyr?*

3. Sözlem görnüşinde gelen, sorag äheňinde ulanylan käbir sözlerden soň hem sorag belgisi goýulýar.

M e s e l e m: *Mugallym? Ene-atasy?*

Ýüzlenme belgisiniň ulanylyşy

1. Ýüzlenme sözleminden soň ýüzlenme belgisi goýulýar.

M e s e l e m: *Döwlet tapaýyn diýseň, öýüňi halaldan tut!*

2. Belent äheň bilen aýdylýan ýüztutma sözlerinden soň ýüzlenme belgisi goýulýar.

M e s e l e m: *Eziz halkym! Men türkmen ilime, türkmen topragyna guwanýaryn.*

3. Haýyşy, geň galmagy, buýrugy, gutlagy aňladýan sözlemler belent äheň bilen aýdylsalar, olaryň yzyndan ýüzlenme belgisi goýulýar.

M e s e l e m:

Täze ýylyňyz gutly bolsun!

Köp-köp sag boluň!

4. Belent äheň bilen aýdylan jogap sözlemlerinden soň ýüzlenme belgisi goýulýar.

M e s e l e m:

– *Bu işi sen etmeli bolarsyň.*

– *Ýok!*

5. Belent äheň bilen aýdylanda ýüzlenme sözlemi görnüşinde gelen sözlerden soň üç sany ýüzlenme belgisi goýlup bilner.

M e s e l e m:

Dur!!! Golaýlaşma!!! Saklan diýýän!!!

6. Sözlemiň başynda belent äheň bilen aýdylýan ümlüklerden soň üç sany ýüzlenme belgisi goýlup biler.

M e s e l e m: *Bay-buw!!! Bulara sered-ä!!! Ura!!!*

7. Sorag hem ýüzlenme äheň bilen aýdylýan sözlemlerde sorag belgisi bilen birlikde ýüzlenme belgisi hem goýulýar.

M e s e l e m:

Magtymguly, kim bar ölmez?!

Altynmy sen, kümüşmi sen, zermi sen?!

Otur belgisiniň ulanylyşy

1. Deňdeş agzalar äheň arkaly baglanyşyp gelenlerinde aralarynda otur goýulýar.

M e s e l e m: *Türkmen halky «Oguznama», «Gorkut ata», «Görogly» ýaly ajaýyp eserlerine guwanmaga haklydyr.*

2. Sözlemde bir sözi aýyklarap gelen birnäçe sypat deňdeş agza bolup gelende, aralygyna otur belgisi goýulýar.

M e s e l e m: *Ýaş, syrdam boýly, görmegeý ýigit önlerinden çykdy.*

3. Deňdeş agzalar baglaýjylaryň kömegi bilen hem baglanyşýarlar.

M e s e l e m: *Gunça bilen Kakamyrat türkmen dilinden we edebiýatyndan geçirilen synagda ýokary baha mynasyp boldular.*

Deňdeş agzalary baglanyşdyryp gelen **emma**, **ýöne**, **ýogsam**, **bolmasa** baglaýjylarynyň önünden, **welin** kömekçisiniň soňundan otur goýulýar.

B e l l i k: **We**, **bilen**, **-dyr/-dir** baglaýjylary deňdeş agzalaryň arasynda bir gezek gelse, olardan ön hem, soň hem otur goýulmaýar.

Hem, **ýa**, **ýa-da** baglaýjylary-da deňdeş agzalaryň arasynda bir gezek gelse, otur goýulmaýar.

4. Deňdeş agzalary baglanyşdyryp, gaýtalanyp gelende **hem**, **ýa**, **ýa-da**, **ne**, **ne-de**, **kä**, **käte** baglaýjylarynyň ön ýanyndan otur goýulýar.

5. Edil deňdeş agzalar ýaly äheň arkaly baglanyşan ýönekeý sözlemleriň arasyna hem otur goýulýar.

M e s e l e m: *Daň atdy, jahan ýagtyldy, köçelerde hereket başlandy.*

We baglaýjysy ýönekeý sözlemleriň arasynda diňe bir gezek gelýär. Onuň gelen ýerinde otur goýulmaýar.

M e s e l e m: *Gar ýagdy we meýdan ak possuna bürendi.*

6. - **da/-de** baglaýjy hyzmatynda ýönekeý sözlemleriň arasynda bir ýa birnäçe gezek gelip biler. Näçe gezek gelenligine garamazdan, yz ýanlaryndan otur goýulýar.

M e s e l e m: *Okuw başlady-da, çagalaryň aladasy köpeldi.*

7. Otur belgisi **emma**, **ýöne** baglaýjylaryň önünden, **welin** baglaýjynyň yz ýanyndan goýulýar.

M e s e l e m: *Otly geldi welin, ýolagçylar münmäge taýýarlanyp başladylar.*

8. **Ýogsa, ýogsam bolmasa** baglaýjylarynyň ön ýanyndan otur goýulýar.

9. Ýüz tutma sözler, jogap sözler, ümlükler, giriş sözler, giriş sözlemler – bular sözlem agzalary bilen grammatik taýdan baglanyşmaýar. Olar sözlem agzalaryndan äheň taýdan bölünip aýdylýandygy üçin, ýazuwda otur belgisi arkaly aýratynlandyrylýar.

M e s e l e m:

1. *Uzuk, sen saz çalyp bilýärmiň?*

– *Hawa, çalýaryn.*

2. *Tüweleme, Ýazmyrat, sen göz görkezip bildiň.*

3. *Gürrüňsiz, sen bu işi başararsyň.*

10. Başganyň sözünü gepleşikde we salgylanmalarda awtoryň sözi bilen baglamakda **diýip, diýşip, diýen** baglaýjylaryň hyzmatyndan peýdalanylýar. **Diýip, diýşip** baglaýjylary bilen habaryň arasynda aýyklaýjy gelse, onda otur goýulýar, eger şol baglaýjylardan soň ara söz düşmän, habar gelse, onda otur goýulmaýar.

M e s e l e m:

Atamyratjyk: «Ene, guzymyz boldy, buşluk!» diýip, begençli seslendi.

Begli: «Nurmuhammet, topy bäräk ber» diýip gygyrdy.

B e l l i k: Öz zyndaky sözi aýyklaýandygy, äheň taýdan meňzeş aýdylýandygy sebäpli, **diýen** baglaýjysyndan soň otur goýulmaýar.

M e s e l e m: *Etrapdan gelen wekiliň: «Dayhanyň azaby ýerine düşdi» diýen sözleri adamlaryň ýüzünde buýsanç alamatlaryny döretdi.*

Nokatly otur belgisiniň ulanylyşy

1. Kabul edilen kararyň bölümleri, resminamalaryň sanawy görkezilende nokatly otur goýulýar.

M e s e l e m:

Ýöriteleşdirilen mekdebe okuwa girmek üçin şu resminamalar tabşyrylýar:

a) *Saglygy barada kepillnama;*

b) *Ata-enesiniň mekdep müdiriniň adyna ýazan arzasy;*

ç) *Dogluş hakynda şahadatnamanyň nusgasy.*

1. Bir sözlemiň içindäki deňdeş agzalar özara toparlara bölünen ýagdaýynda, her toparyň arasynda otura derek nokatly otur goýulýar.

M e s e l e m:

Şu ýaramaz häsiýetleriň: ýaltalygyň; bikärligiň; gybatkeşligiň; ýaňralygyň garşysyna berk göreşmegimiz gerek.

2. Düzmeli goşma sözlemleriň düzümindäki bellibir derejede özbaşdaklygyny saklaýan sözlemler biri-birlerinden nokatly otur arkaly aýratynlandyrylýar.

M e s e l e m: *Gün dogar-dogmazda demirgazyga bakan ugran sürüli düýe ernege eňip barýan bulut ýaly uzakdan salgymlanyp görünýär; günbatardaky gök meýdanda eşekler jyzzynlaşýarlar; ýaňyrak botlan düýe köşegini ysyrغانyp dur (B. Kerbabayew).*

Kese çyzyk belgisiniň ulanylyşy

1. Eýe bilen habar baş düşümdäki sözlerden bolanda, olaryň arasyna kese çyzyk goýulýar.

M e s e l e m: *Sport – saglyk. Bu – surat. Baş-bäşiň – ýigrimi baş. XXI asyr – Türkmeniň Altyn asyry.*

2. Jemleýji söz deňdeş agzalaryň yzyndan gelende, jemleýji sözün önünden kese çyzyk goýulýar.

M e s e l e m: *Gülnäzik, Ogulkeyik, Mamajan, Kakamyrat – dördüsi mekdebiň göreldele okuwçylary.*

3. Wagt, orun aralygyny görkezýän iki sözüň arasynda kese çyzyk goýulýar.

M e s e l e m: *Aşgabat – Daşoguz otlusy, fewral – mart aýlary.*

4. Giriş sözlemleri sözlemin ortasynda gelende, olaryň iki tarapyndan kese çyzyk goýulýan ýagdaýlary-da bar.

M e s e l e m: *Kemine Ataýew – siz ony tanawarsyňyz – welaýat hassahanasynda lukman bolup işleýär.*

5. Gepleşige gatnaşýan adamlaryň aýdýan sözleriniň önünden kese çyzyk goýulýar. Gepleşigi awtoryň sözi bilen baganyşdyrmak üçin getirilen **diýip, diýdi** sözleriniň ön ýanyndan kese çyzyk goýulýar.

M e s e l e m:

– *Siz kime garaşýarsyňyz?*

– *Professor Ataýewe – diýip, talyplar ör turdular.*

Çyzyjak belgisiniň ulanylyşy

1. Çyzyjak (defis) dürs ýazuw belgisi bolup, ol setire sygmadyk sözi bogna bölüp, täze setire geçirmekde ulanylýar.

2. Sözlere ownuk bölekler (**-a, -ä, -la, -le; -ha, -hä; -da, -de; -ow, -how...**) goşulanda çyzyjak goýulýar.

M e s e l e m: *Sen-ä biziň gözleýän ýigidimiz ekeniň.*

3. Tirkeş sözler ýazylanda aralarynda çyzyjak goýulýar.

M e s e l e m: *Gelin-gyzlar, baýramyňyz mübärekg bolsun!*

4. Gysgaldylan goşma sözlere goşulma goşulanda, söz bilen goşulmalaryň arasynda çyzyjak goýulýar.

M e s e l e m: *TDU-nyň talyby, DIM-iň işgäri.*

5. Arap san belgileriniň yzyna çyzyjak goýlup, goşulma goşulýar.

M e s e l e m: *17-nji may, 8-nji synp okuwçysy.*

6. Goşulmalar aýratyn ýazylanda, önünden çyzyjak goýulýar.

M e s e l e m: *Öten zaman ortak işligi düýp işliklere -madyk/-medik, -an/-en goşulmalary goşulmak bilen ýasalýar.*

Goşa dyrnak belgisiniň ulanylyşy

1. Goşa dyrnak ýazgyda nygtalmagy zerur hasaplanylýan harplary, goşulmalary, sözleri, sözlemleri aýratynlandyryp görkezmek üçin ulanylýar.

M e s e l e m: «Emma», «ýöne», «welin» baglaýjylary garşylygy aňladýarlar.

B e l l i k: Eger nygtaljak bolunýan harp, goşulma, söz, sözlem ýazgyda başgaça aýratynlandyrylyp, has gara ýa başga reňkde ýazylan bolsa, onda goşa dyrnaga alynmaýar.

2. Başganyň sözi, sitatalar sözlemiň niresinde gelendigine garamazdan, goşa dyrnagyň içinde ýazylýar.

M e s e l e m: *Mekdep müdiri bize ýüzlenip: «Siz döwriň mynasyp ýigitleri we gyzlary bolup ýetişmelisiňiz!» diýdi.*

3. Daýhan birleşikleriniň, fabrik-zawodlaryň, gämileriň, kärhanalaryň, dükanlaryň, şypahanalaryň, adam atlary dakylmadyk ordenleriň, medallaryň atlary goşa dyrnaga alnyp ýazylýar.

M e s e l e m: «Watan» daýhan birleşigi, «Çynar» dükany, «Ýeňiş» fabrigi, «Boing» uçary, «Türkmenistan» gämisi, «Gaýrat» medaly.

4. Gazet-žurnallaryň, kitaplaryň, edebi eserleriň, filmleriň atlary goşa dyrnaga alynýar.

M e s e l e m: «Görogly» eposy, «Magtymguly» filmi, «Türkmenistan» gazetini, «Garagum» žurnaly.

5. Ýaňsa alnyp aýdylýan sözler goşa dyrnaga alnyp ýazylýar.

Ýaý belgisiniň ulanylyşy

1. Sahna eserlerinde awtoryň sözi (remarka) ýaýyň içinde berilýär.

M e s e l e m:

Garapet (Gunça ýakynlaşýar). Salam, gözeli gyz.

Gunça. Salam, gözeli ýigit (Ýene okaýar) (G.Muhtarow).

2. Awtor okyja düşnüksiz hasaplan sözünüň düşnükli görnüşini ýaýda görkezýär.

M e s e l e m: *Türkmenistan kükürde, nahar we kaliý duzlaryna, natriý sulfatyna (mirabilite), magniý duzlaryna, nebitdakyla (ozokerite), ýoda, broma baýdyr.*

3. Salgylanmalarda awtoryň ady, zerur hasaplansa, eseriň ady-da ýaý içine alynýar.

M e s e l e m:

Jan eneler, käte gyzlaryňyza

Nahar bişirmänem öwredeweriň (K.Gurbannepesow).

4. Giriş sözlemleri esasy sözlemden otur, kese çyzyk ýa-da ýaý belgisi arkaly aýratynlandyrylýar.

M e s e l e m: *Annaguly aga bilen (ol oba kethudalarynyň ýolbaşçysy) ýaş saýlawçylaryň duşuşygy boldy (Gazetden).*

5. Tertip görkezmek üçin sanlaryň ýa harplaryň yzyndan ýaýyň ýapylýan bölegi «)» goýulýar, ondan soň nokat goýulmaýar.

M e s e l e m:

1) a)

2) b)

3) ç)

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – A., 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. Roman. – A., 2011.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet guşy. – A., 2013.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ynsan kalbynyň öçmejek nury. – A., 2014.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Medeniýet halkyň kalbydyr. – A., 2014.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmen medeniýeti. – A., 2015.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. – A., 2017.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. Ikinji kitap. – A., 2018.
9. «Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary. //Türkmenistan, 2007, 5-nji mart.
10. «Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň Permany. (2013-nji ýylyň 1-nji marty) //Bilim. Ylmy-usuly žurnal. 2013, № 2.
11. Bilim hakynda Türkmenistanyň Kanuny. //Türkmenistan. 2013, 15-nji maý.
12. *Amansaryýew J., Gulmanow G.* Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe sprawoçnigi. – A., 1981.
13. *Akmämmedow O.* Türkmen edebi diliniň terminologik leksikasy. – A., 1994.
14. *Babaýew K.* Türkmen diliniň praktiki stilistikasy. – A., 1972.
15. *Babaýew K.* Resmi dokumentleriň we iş kagyzlarynyň dil medeniýeti. – A., 1982.
16. *Babaýew K.* Diliň obrazly serişdeleri. – A., 1983.
17. *Babaýew K.* Dokumentleriň we iş kagyzlarynyň türkmen dilinde ýazylyşy. – A., 1993.

18. *Babayew K.* Türkmen diliniň stilistikasy. – A., 1989.
19. *Bekjäýew T.* Magtymgulynyň eserleriniň frazeologik sözlügi. – A., 2015.
20. *Çaryýewa O., Çaryýewa O.* Dilewarlyk sungatynyň taryhy we esaslary. – A., 2014.
21. *Çöňňäýew Ý.* Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. – A., 1988.
22. *Dil medeniýeti.* – A., 1976.
23. *Dürs ýazuwyň we edebi aýdylyşyň käbir meseleleri.* – A., 1982.
24. *Geldimyradow A.* Diliň we sözleýişniň stilleri. // Türkmen sözleýiş medeniýeti boýunça oçerkerler. – A., 1980.
25. *Geldimyradow A.* Çeper edebiýatyň dili we edebi norma. – A., 1989.
26. *Geldimyradow A.* Grammatik norma. // Türkmen sözleýiş medeniýeti boýunça oçerkerler. – A., 1980.
27. *Kekilow A.* Söz sungaty. – A., 1973.
28. *Kekilow A.* Söz syrlary. – A., 1975.
29. *Nazarow O.* Rusçadan terjime we sözleýiş medeniýeti. // Türkmen sözleýiş medeniýeti boýunça oçerkerler. – A., 1980.
30. *Nepesow G.* Türkmen diliniň stilistikasy. – A., 2012.
31. *Ожегов С.И.* Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М., 1974.
32. *Öwezow A.* Diliň arassalygy dil medeniýetiniň esasy şertleriniň biridir. // Dil medeniýeti. – A., 1976.
33. *Paýhas çeşmesi.* – A., 2016.
34. *Rejebow R.* Liriki mazmun we şygyr sungaty. – A., 1968.
35. *Соегов М.* Развития синтаксической системы литературного языка в советскую эпоху. – A., 1991.
36. *Söz medeniýeti.* – A., 1984.
37. *Sözleýiş medeniýetiniň aktual meseleleri.* – A., 1980.
38. *Şyhyýewa O.* Türkmen dili we sözleýiş sungaty. – A., 1997.
39. *Şyhyýewa O.* Türkmen diliniň stilistikasy. – A., 2014.
40. *Täçmyradow T.* Türkmen edebi diliniň sowet döwründe ösüşi we normalanyşy. – A., 1984.
41. *Täçmyradow T.* Türkmen edebi diliniň grammatik gurluşynyň sowet döwründe normalanyşy. – A., 1972.
42. *Täçmyradow T.* Türkmen edebi diliniň orfoepiýasy. – A., 1976.
43. *Täçmyradow T.* Türkmen edebi diliniň orfografiýasynyň sowet döwründe formirlenişi. – A., 1979.

44. Türkmenistanyň II Lingwistik gurultaýynyň rezolýusiýalary. – A., 1955.
45. Türkmen edebi diliniň normalanyşynyň käbir meseleleri. – A., 1981.
46. Türkmen sözleýiş medeniýeti boýunça oçerkler. – A., 1981.
47. Türkmen sözleýiş medeniýetiniň käbir meseleleri. – A., 1988.
48. Türkmen diliniň orfoepik sözlügi. – A., 1978.
49. Türkmen diliniň orfografik sözlügi. – A., 2016.
50. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. – A., 2016.
51. *Weyisow B.* Ylmy barlaglaryň esaslary. – A., 2010.
52. *Weyisow B., Babaýewa G.* Türkmen dilinden tejribelik. – A., 2012.

MAZMUNY

Sözbaşy	7
«Türkmen dili we sözleşiş medeniýeti» dersinde öwrenilýän meseleler.	
Dersiň maksady we ähmiýeti	8
Häzirki türkmen edebi dili türkmen umumy halk diliniň normalaşan kämil görnüşidir	11
Edebi sözleşiş we onuň görnüşleri	17
Edebi sözleşişň gepleşik görnüşiniň (pikiriň dilden beýan edilişiniň) aýratynlyklary	20
Edebi sözleşişň ýazuw görnüşiniň (pikiriň ýazuw arkaly beýan edilişiniň) aýratynlyklary	24
Edebi dil, edebi norma we sözleşiş medeniýeti	28
Edebi sözleşişň gepleşik görnüşiniň medeniýeti	34
Edebi sözleşişň ýazuw görnüşiniň medeniýeti	38
Fonetik birlikleriň ulanylyş medeniýeti	42
Leksik birlikleriň ulanylyş medeniýeti	50
Grammatik birlikleriň ulanylyş medeniýeti	55
Çeper stilde dil birlikleriniň ulanylyş medeniýeti	60
Publisistik stilde dil birlikleriniň ulanylyş medeniýeti	75
Ylmy stilde dil birlikleriniň ulanylyş medeniýeti	84
Resmi iş stiline dil birlikleriniň ulanylyş medeniýeti	91
Geçilenleri gaýtalamak, berkitmek üçin ýumuşlar	99
Goşundy. Türkmen edebi diliniň esasy orfografik kadalary	112
Dyngy belgileriň ulanylyşy	129
Peýdalanylan edebiýatlar	138

Begmyrat Weýisow

TÜRKMEN DILI
WE SÖZLEÝIŞ MEDENIÝETI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>B. Orazdurdyýewa</i>
Surat redaktory	<i>O. Çerkezowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Kompýuter bezegi	<i>J. Gaýypberdiýewa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>A. Mämmetjumaýew</i>

Çap etməğe rugsat edildi 30.05.2019. Ölçeği 60x90^{1/16}.
Times New Roman garniturası. Çap listi 9,0. Şertli çap listi 9,0.
Hasap-neşir listi 7,66. Şertli-reŋkli ottiski 12,18. Sargyt 887. Sany 600.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat, 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.